

1. Państwo - Polska

2. Wnioskodawca:

Gmina Kraków, Związek Powiatowo-Gminny Twierdzy Przemysł

II. Prezentacja Projektu

3. Ochrona i rewaloryzacja historycznego krajobrazu warownego dawnych austro-węgierskich twierdz pierścieniowych Kraków i Przemysł dla celów turystyki kulturowej (nazwa zbiorcza)

4. Lokalizacja projektu: obszar dawnej Twierdzy Kraków - w obrębie Gminy Kraków; obszar dawnej Twierdzy Przemysł w obrębie Miasta Przemysła, Gminy Przemysł, Gminy Żurawica, Gminy Medyka, Gminy Orły a także Gminy Krasiczyn, Gminy Stubno, Gminy Bircza i Gminy Krzywczka.

5. Podsumowanie projektu 12 wierszy

Projekt realizowany jest jako zintegrowane pod względem celu i przedmiotu działanie systemowe dotycząc dwóch ponadmiejskich struktur sieciowych - największych w Polsce twierdz pierścieniowych dawnej monarchii austriacko-węgierskiej z XIX i początków XX wieku - Kraków i Przemysł. Oparte jest na 60-letnim dorobku naukowców w tym jednego z twórców polskiej szkoły architektury krajobrazu prof. dr. hab. inż. Janusza Bogdanowskiego oraz wielu organizacji pozarządowych. Zasięg kształtowania krajobrazu warownego z czasów 2 Rewolucji Przemysłowej, z wykorzystaniem planowo nasadzonej i prowadzonej zieleni oraz utrzymywaniem terenów otwartych skutkowało utrwaleniem megalstruktur o wielkiej wartości ekologicznej, kompozycyjnej i historycznej, dziś silnie zagrożonych procesami urbanizacyjnymi i gentryfikacyjnymi. Projekty częściowe, realizowanych przez Gminę Kraków oraz przez gminy zrzeszone w Związku Powiatowo-Gminnym Twierdzy Przemysł doprowadziły do rewaloryzacji krajobrazu 15 wielkich zespołów fortecznych Twierdzy Przemysł oraz 6 - Twierdzy Kraków, wraz z kompleksową wysokobudżetową adaptacją 3 obiektów.

III. ZAWARTOŚĆ PROJEKTU

Elementy działania zintegrowanego, wykazywane do Nagrody -

1. Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemysł w celu udostępnienia na cele turystyki kulturowej Etap I - 2012-2015, z dalszymi działaniami kontynuacyjnymi i utrwalającymi. Forty: VIII "Łętownia", IX "Brunner", IXa "Przy Krzyżu", Xb "Zagrodnia", X "Orzechowce", Xa "Pruchnicka Droga", XIa "Cegielnia", XI "Duńkowiczki", XIIIb "Bolestraszyce", XIII "San Rideau", XIIIa "Zabłocie", XV "Borek", I "Salis-Soglio", odcinek rdzenia Twierdzy od Bramy Sanockiej do Fortu XVI "Zniesienie", Bateria 3. "Kruhel", odcinek drogi fortecznej Kruhel-Prątkowce, odcinek drogi fortecznej Kuńkowce-Duńkowiczki.

2. Rewaloryzacja Fortu 52 "Borek" wraz z realizacją Parku, Twierdza Kraków,

3. Rewaloryzacja Fortu 52a "Jugowice", Twierdza Kraków

5. Rewaloryzacja zachodniego frontu bastionowego Fortu 2 "Kościuszko", etapy realizowane do roku 2023 wraz z 3 zespołami fortyfikacji bram rdzenia w rejonie Fortu Kościuszko z obszarem krajobrazu warownego;

6. Rewaloryzacja Fortu 49 "Krzyszawice", etapy realizowane do roku 2023,

7. Rewaloryzacja Fortu 49 1/2a "Mogiła",

8. Rewaloryzacja Fortu 48a "Mistrzejowice".

10. Partnerzy

Projekt wykonywany wspólnie i równolegle przez Gminę Kraków (reprezentowaną przez: Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie) oraz Związek Powiatowo-Gminny Twierdzy Przemysł. Działania w ramach dawnej **Twierdzy Kraków** prowadzone są dzięki współpracy ZSM z: Zarządem Zieleni Miejskiej, Miejskim Konserwatorem Zabytków, Wydziałem d/s Turystyki; Działania w ramach dawnej **Twierdzy Przemysł** w ramach ZP-GTP, prowadzone są wspólnie przez: Gminę Miejską Przemysł, Gminę Przemysł, Gminę Bircza, Gminę Krzywczka, Gminę Krasiczyn, Gminę Medyka, Gminę Orły, Gminę Stubno, Gminę Żurawica oraz Powiat Przemyski; Strategicznymi partnerami merytorycznymi i metodycznymi dla obydwu lokalizacji projektu są; Katedra Architektury Krajobrazu na

Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki; Komisja Architektury Militarnej Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS; Sekcja "Architectura Militaris" Komisji Architektury i Urbanistyki Oddziału PAN w Krakowie

11. Instytucje finansujące

Regionalny Program Operacyjny dla Województwa Podkarpackiego, Środki własne gmin zrzeszonych w Związku Powiatowo-Gminnym Twierdzy Przemyśl, Środki Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Środki Gminy Kraków, Środki Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Miasta Krakowa, desygnowane przez Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, Środki Unii Europejskiej dla Województwa Małopolskiego

12. Cele główne projektu.

Zasadniczymi celami projektu, będącego równoległym, komplementarnym działaniem Gminy Kraków i Gmin połączonych w Związku Powiatowo-Gminnym Twierdzy Przemyśl jest zachowanie, zintegrowana ochrona i kontynuacyjne, kontekstowe zagospodarowanie z poszanowaniem wartości naturalnych i kulturowych - krajobrazów ukształtowanych dla celów militarnych od lat 50. XIX w. po rok 1918 (i ich przekształceń sukcesyjnych) w obrębie dwóch dawnych wielkich twierdz pierścieniowych dawnej monarchii austriackiej i austriacko-węgierskiej - Twierdzy Kraków i Twierdzy Przemyśl. Krajobraz warowny będący przedmiotem ochrony i rewaloryzacyjnego zagospodarowania posiada cechy swoiste (genetyczne) harmonii, zrównowżenia, wysokiego nasycenia zielenią komponowaną oraz dziełami technicznymi - pomnikami inżynierii epoki 2 Rewolucji Przemysłowej. W przypadku Twierdzy Przemyśl jest też wielkim, przestrzennym polem bitwy najdłuższego i najbardziej krwawego oblężenia I wojny światowej, stanowiąc krajobraz pamięci o światowym znaczeniu (wpis całościowy na listę Pomników Historii RP w roku 2018). W przypadku Krakowa historyczne, uniwersalną i wyjątkową wartością historyczną jest stan zachowania dzieł inżynierii fortecznej wraz z obszarami krajobrazowymi oraz znaczenie zespołu jako punktu zwrotnego działań na froncie wschodni I wojny światowej i jako scenografii odzyskania niepodległości już w październiku 1918 r. Zespoły liczące jedynie w obrębie komponowanej i sukcesyjnej zieleni fortecznej po ponad 1000 ha w odniesieniu do każdej z twierdz stanowią potencjał - rodzaj krajobrazowego banku terenów zieleni i terenów otwartych o najwyższych wartościach, są w miarę możliwości scalane w ramach złożonych działań planistycznych, społecznych i rewaloryzacyjnych z celem ich włączania w koncentryczno-promieniste systemy zieleni miejskiej i systemowej aktywności mieszkańców i turystów w oparciu o pryncypia turystyki kulturowej (3xE: "Education, Excitement, Entertainment"). Istotnym celem zachowania i podnoszenia wartości krajobrazu i dzieł o genezie militarnej jest ich utrzymanie dla celów rezyliencji regionalnej. Cele te wpisują się w założenia Artykułu 3 "Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, będąc przykładami promowania ochrony, gospodarki i planowania krajobrazu, także w oparciu o współpracę z innymi ośrodkami naukowymi i organizacjami w Europie, właściwymi innym wielkim, historycznym zespołom fortecznym w kraju i za granicą (Forum Miast i Gmin Fortecznych, Uniwersytet Juraja Dobrila w Puli, Oesterreichische Gesellschaft für Festungsforschung, Instytut Historii Wojen w Budapeszcie i innymi).

13. Typ projektu.

Projekt zintegrowany, będący szeregiem komplementarnych działań równoległych, realizowanych przez Gminy Ziemi Przemyskiej oraz Gminę Kraków - w porozumieniu z licznymi innymi instytucjami i organizacjami pozarządowymi **ma cechy zintegrowanej ochrony, zarządzania, planowania i urządzania krajobrazu** o znacznej rozległości, złożoności i specyficznych cechach, wynikających z jego militarnej genezy. Służy temu m.in. zintegrowane działanie wydziałów i gminnych jednostek organizacyjnych Gminy Kraków oraz współpraca zjednoczonych w tym celu gmin i Powiatu Przemyskiego. Projekty oparte są o pozyskiwane środki UE, krajowe, regionalne i gminne. Projekty realizowane są na poziomie regionalnym, jednak w odniesieniu do innych działań na terenie kraju i w Europie Środkowowschodniej.

14. Wyniki projektu.

Przedstawione w skrócie wyniki koncentrują się na wybranych działaniach pozostających w ramach czasowych Konkursu, stanowią one zakończone etapy i są równocześnie i elementami działań szerszych, kontynuowanych nieustannie jako ciągły proces przynoszący konkretne efekty także po 3-letniej cezurze określonej Regulaminem Konkursu.

Realizacja przez Związek Powiatowo-Gminny Twierdzy Przemyśl (uprzednio - Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl) projektu: "Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia na cele turystyki kulturowej Etap I, wraz z działaniami przygotowawczymi i kontynuacyjnymi poskutkowało doprowadzeniem do standardu parkowego krajobrazu dzieł fortecznych Twierdzy Przemyśl takich jak forty: I "Salis Soglio", VIII "Łętownia", XI "Brunner", IXa "Przy Krzyżu", X "Orzechowce", XI "Duńkowiczki", XIII b "Bolestraszyce", XIII "San Rideau", XIIIa "Zabłocie", XV "Borek", XVI "Zniesienie" (część), odcinek rdzenia z dziełem XVI c "Trzy Krzyże" i Bramą Sanocką Dolną; Baterią 3 "Kruhel", z odcinkami dróg fortecznych, zespołami zieleni maskujących i innymi mniejszymi obiektami; oznakowaniem i wielojęzycznym opisaniem wg jednolitego systemu identyfikacji wizualnej w oparciu o zunifikowaną małą architekturę. Konsekwentne porządkowanie, prace regulacyjne i pielęgnacyjne zieleni fortecznej, wzmacnianie strukturalne i uzasadnione uzupełnienia obiektów pozwoliły na ukształtowanie i udostępnienie ponad 100 ha dawnych terenów fortecznych oraz dobrą praktykę, zachętę i wzór dla dalszych działań zarówno na terenie Twierdzy Przemyśl, jak i na terenie innych dawnych fortec na terenie Polski. Bezpośrednio z wzorów przemyskich skorzystał Kraków a także Srebrna Góra, Kłodzko, Toruń, i inne dawne twierdze w Polsce. Prace zabezpieczające i konserwatorskie umożliwiły dostęp do obiektów zrujnowanych, organizację podróży studialnych, organizowanie wielkich widowisk plenerowych (m. in. międzynarodowych rekonstrukcji historycznych i festiwali z cyklu "Łączy nas Historia"). Etap zrealizowany w latach 2011-2015 z procesem utrzymania trwałości i dalszymi działaniami kontynuacyjnymi stał się podstawą i argumentem za precedensowym w skali kraju wpisem Twierdzy Przemyśl na listę Pomników Historii Rzeczypospolitej Polskiej oraz uzyskaniem dofinansowania dla dalszych etapów projektu w oparciu o Program Strategiczny "Polski Ład", realizowany aktualnie. Dowodem na działanie integracyjne jest stworzenie spójnego produktu turystycznego sąsiadujących z sobą fortów "Północnej Rokady" (północnego półpierścienia drogi rokadowej) Twierdzy Przemyśl. Projekt przyczynił się do prawie dwukrotnego wzrostu ilości osób odwiedzających zabytki Twierdzy Przemyśl (skala ok. 160 tys. w skali rocznej), zbudowaniu współpracy turystycznej m.in. z Węgrami. Pozwala na rozważanie wspólnej implementacji na listę informacyjną wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wraz z Twierdzą Kraków i wybranymi fortami Europy Środkowowschodniej.

Realizacje, dotyczące Twierdzy Przemyśl, uzyskały następujące wyróżnienia:

1. Wyróżnienie w konkursie na Zabytek Zadbane, 2017. W dniu 19 kwietnia br. w Operze Nova w Bydgoszczy na gali Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków z udziałem wiceminister kultury i dziedzictwa narodowego prof. Magdaleny Gawin, ogłoszono laureatów ogólnopolskiego konkursu Zabytek Zadbane 2017. W trakcie uroczystości wyróżnienie otrzymał **Zespół Zabytkowy Twierdzy Przemyśl**. Dyplom odebrali przedstawiciele Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl: wójt gminy Medyka Pan Marek Iwasieczko, wójt Gminy Przemyśl Pan Andrzej Huk oraz wójt Gminy Orły Pan Bogusław Ślabicki.
2. Wyróżnienie - Statuetka Marszałka Województwa Podkarpackiego za szczególną aktywność w rozwoju turystyki i jej promocję, 4 października 2024.

Realizacje dotyczące Twierdzy Kraków: dotyczących Fortu 52 "Borek", parku wokół Fortu Borek, Fortu 52 "Jugowice", zachodniego frontu Fortu 2 "Kościuszko", 3 obiektów flankujących przy bramach rdzenia w grupie Fortu 2 "Kościuszko", rewaloryzacji Fortu 49 "Krzyszawice", Fortu 49 1/2 a "Mogiła", Fortu 48 "Mistrzejowice" a także, jako działań suplementarnych: Fortu 48 "Batowice" Baterii FB 28, otoczenia pomnika Bitwy o Kraków 1914 na Wzgórzu Kaim, przedpoła Bastionu III "Kleparz", otoczenia Fortu 53 "Bodzów", przyniosły różnorodne efekty, z których najistotniejszym jest punktowe i liniowe odtworzenie (odtworzenie częściowe - rekompozycja) historycznego, zabytkowego krajobrazu warownego w obrębie działek fortecznych i łączących je międzypól. Oznacza to ochronę, rewaloryzację, utrzymanie i właściwe kształtowanie około 30 hektarów wewnętrznych terenów zieleni i terenów otwartych; działanie

przykładowe i inicjalne dla terenów zieleni fortecznej dawnej Twierdzy Kraków, liczących łącznie 1082 ha. Najważniejszymi inwestycjami są: pionierska, zintegrowana rewaloryzacja a Fortu 52 "Borek" na Oddział Centrum Kultury Podgórze wraz z otaczającym zespołem zieleni fortecznej na park osiedlowy (Fort - ośrodek kultury odwiedza ok. 70 tys. osób w skali rocznej, wliczając udział w licznych imprezach artystycznych realizowanych na forcie); rewaloryzacja sąsiedniego Fortu 52a "Jugowice" na Centrum Ruchu Harcerskiego wraz Muzeum Harcerstwa z zagospodarowaniem działki fortecznej na park aktywności harcerskiej, rewaloryzacja Fortu 49 "Krzesławice" - miejsca pamięci narodowej na Młodzieżowy Dom Kultury, etap rewaloryzacji zachodniego frontu bastionowego Fortu 2 "Kościuszkowski" - obecnie element miejskiego Parku Fort 2 "Kościuszkowski" imienia Profesora Janusza Bogdanowskiego.

Realizacje te otrzymały nagrody.

1. Budowa roku 2021 za realizację Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego w Krakowie,
2. Rewitalizacja Fortu nr 52 „Borek” w Krakowie – wyróżnienie w XXVII edycji Konkursu Otwartego Modernizacja Roku i Budowa XXI wieku oraz nagroda główna w XVI edycji konkursu „Kraków bez barier”, w kategorii „budownictwo dostępne” - obiekty i przestrzenie zabytkowe.
3. Wyróżnienie w ogólnopolskim konkursie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Generalnego Konserwatora Zabytków „Zabytek Zadbane” w kategorii rewaloryzacji przestrzeni kulturowej i krajobrazu za utrwalenie kompozycji historycznej dzieła architektury militarnej – fortu pancernego 52 a „Jugowice”/„Łapianka” w Krakowie oraz za przywrócenie oryginalnego ukształtowania i pokrycia terenu z użyciem tradycyjnych technik ziemnych i nasadzeń.
4. Inwestycja realizowana przez Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie pn. „Rewitalizacja i zagospodarowanie terenów po zniszczonych elementach Fortu nr 2 "Kościuszkowski" została nominowana w konkursie Top Inwestycje Komunalne 2025.
5. 16 października 2024 r. w Operze Krakowskiej odbyła się gala, podczas której ogłoszono wyniki 17. edycji konkursu „Kraków bez barier” i uhonorowano laureatów za rok 2023 W kategorii „budownictwo dostępne” - obiekty i przestrzenie zabytkowe nagrodę główną zdobyło Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego, ul. Forteczna 28. Inwestycja dotycząca rewitalizacji i adaptacji zachowanych zabytkowych części Fortu 52a Jugowice wraz z rozbudową w celu utworzenia Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego w Krakowie była realizowana przez Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie i jest przykładem wkomponowania nowej kubatury w istniejący krajobraz, w tym przypadku krajobraz forteczny.
6. 28 października w Pałacu Krzysztofory – Muzeum Krakowa odbyła się gala, podczas której ogłoszono wyniki 18. edycji konkursu „Kraków bez barier” i uhonorowano laureatów za rok 2024. W kategorii „budownictwo dostępne” - obiekty i przestrzenie zabytkowe wyróżnienie - za efektywne przeprowadzenie prac rewitalizacyjnych dających możliwość korzystania z przestrzeni zabytkowej przez osoby z niepełnosprawnościami zdobył Fort nr 2 „Kościuszkowski”.

Podkreślić należy iż działania w obrębie Fortu 2 "Kościuszkowski" realizowane w sposób zintegrowany z pracami Komitetu Kopca Kościuszki doprowadziły do objęcia całości zespołu fortecznego wraz z Kopcem Kościuszki oraz historyczną Aleją Waszyngtona wpisem na listę Pomników Historii RP w roku 2017. Prace te uzyskały swą kontynuację i rozwinięcie.

W zakresie realizacji projektu Gmina Kraków współpracuje blisko z wieloma instytucjami, uczelniami wyższymi oraz organizacjami pozarządowymi, których wynikiem jest m.in. wdrażany bieżąco program zaleceń i wytycznych Komisji Architektury Militarnej Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS. W dniach 19-21 października 2022 r. Członkowie Komisji ICOMOS uczestniczyli w dwudniowej wizycie studialnej w Krakowie, której celem było dokonanie wizji lokalnej krakowskich zabytków militarnych objętych działaniami konserwatorskimi, rewitalizacyjnymi oraz promocyjnymi, prowadzonymi w ciągu ostatnich czterech lat przez Gminę Miejską Kraków. W raporcie Członkowie Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS uznali zaawansowaną rewaloryzację Fortu 52a „Jugowice” („Łapianka”), prowadzoną siłami Gminy Miejskiej

Kraków, za najbardziej ambitny projekt. Podkreślono, że w zakresie prac zabezpieczających, konserwatorskich, odtworzeniowych proces przebiegał w sposób bardzo dobry i prawidłowy, doprowadzając obiekt ze stanu ruiny z powrotem do stanu użyteczności. Przykład Fortu „Jugowice” został określony jako rozwiązanie awangardowe o światowym standardzie. Zgodnie z jednym z końcowych wniosków podsumowano, że *„w świetle przeprowadzonego rozpoznania podczas wizyty studialnej w pełni uprawnione jest stwierdzenie, że obecnie to Kraków posiada najbardziej kompleksowo zorganizowaną systemową ochronę i rewaloryzację historycznych fortyfikacji wielkiej twierdzy fortowej w Polsce”*.¹

Najlepszym dosłownym efektem działania integracyjnego jest scalanie ruchu turystycznego i komplementarnej aktywności na całym południowo-zachodnim sektorze pierścienia Twierdzy Kraków (aktualnie 5 obiektów podległych Gminie Kraków, 4 obiekty gdzie gospodarują inne podmioty, w znacznej części organizacje pozarządowe). Odcinki zieleni fortecznej między sąsiednimi zagospodarowanymi fortami 52 i 52a scalane są w system zieleni miejskiej, wyposażane m.in. w ścieżki rowerowe. Całość dawnej Twierdzy Kraków posiada zintegrowany system identyfikacji wizualnej, zunifikowany system małej architektury parkowej i integrowany system zarządzania wykorzystania turystycznego i promocji turystycznej. Pozwala na rozważanie wspólnej implementacji na listę informacyjną wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wraz z Twierdzą Przemysły i wybranymi fortecami Europy Środkowowschodniej.

15. Zrównoważony rozwój terytorialny.

Czy projekt jest częścią polityki rozwoju zrównoważonego?

Działania będące celem i wynikiem projektu, w jego szerokim rozumieniu (działania w obrębie dawnych twierdz Kraków i Przemysły) wpisują się w zasady polityki zrównoważonego rozwoju, w szczególności w cele: 13 i 15 Agendy 2030 ONZ, opublikowanej przez Ministerstwo Rozwoju i Technologii².

Cel 13. Podjąć pilne działania w celu przeciwdziałania zmianom klimatu i ich skutkom.

Wszystkie obiekty forteczne, objęte projektami są, ze swej genezy, dziełami wielostrukturnymi; ich podstawowymi częściami składowymi są struktura ziemna, tworząca wieloprzestrzenną rzeźbę w ziemi, uformowaną jako scenografia pola walki; zieleń maskująca, przeszkodowa i stabilizująca struktury ziemne oraz komponent murowy - struktury ceglane, betonowe, stalowe, czasem pancerne. Są to wieloprzestrzenne zespoły kulturowo-naturalne z przeważającą i wiodącą ilością tworzywa naturalnego. Ochrona takich obiektów i terenów, ich właściwe kształtowanie w tym prawidłowa sukcesja funkcji jest równocześnie ochroną śródmiejskich i wokółmiejskich terenów zieleni komponowanej i sukcesyjnej, i utrzymaniem prawidłowej gospodarki wodnej na tych terenach, opracowanej perfekcyjnie przed 120-150 laty dla celów militarnych. W przypadku każdej z twierdz, łączna powierzchnia samych działek fortecznych, dróg, masek międzypolowych i innych dzieł fortecznych i rezerw dla dawnego oddziaływania ogniowego, w stanie obecnym (uwzględniając wszystkie okrojenia i zawłaszczenia) wynosi nieco ponad 1000 ha dla każdej z twierdz. Dla obiektów w ścisłym rozumieniu objętych projektami ukończonymi przed 3 laty - dla Krakowa oznacza to pełną rekultywację, rewaloryzację i sukcesyjną adaptację obiektów o łącznej powierzchni rzędu 30 ha, dla obszaru dawnej Twierdzy Przemysły - rzędu 55 ha. Ochrona, rewaloryzacja oraz adaptacja każdego z obiektów fortecznych oznacza utrwalenie i zabezpieczenie przed zabudową struktury ziemno-zielonej, w standardzie parkowym lub parkowo-leśnym, tym samym jego oczyszczenie ze śmieci, rekultywację opartą na historycznych wzorcach, zapewnienie właściwej, naturalnej wspomaganej retencji wody na każdym terenie, zrównoważoną gospodarkę zielenią z otwarciem drogi dla powrotu zbiorowisk łąkowych (także kserotermicznych). Do opisów i programów edukacyjnych (tablice, ekspozycje, multimedia) wprowadzany jest zawsze komponent informujący o historycznych i współczesnych aspektach zieleni i terenów fortecznych - jako krajobrazowym i ekologicznym "banku" w każdym z regionów. Każde z działań objętych projektem

¹ https://twierdzakrakow.pl/getPdf?dok_id=268685

² Ministerstwo Rozwoju i Technologii, protokół dostępu: https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologia/polska-perspektywa,2026_06_22

(każde z dawnych dzieł obronnych, objętych działaniami rewitalizacyjnymi) oznacza ochronę i przywrócenie do społecznej świadomości i użytkowania ok. 4-5 ha terenu biologicznie czynnego, o zróżnicowanej stratygrafii, składzie gatunkowym zieleni, stanowiącego ostoję drobnej zwierzyny i awifauny. Utrwalenie w formie zielonych enklaw poszczególnych dawnych fortów jest też krokiem w kierunku utrwalania w działaniach planistycznych ich dawnych powiązań ogniowych, przeszkodowych i komunikacyjnych - dzisiaj jako korytarzy ekologicznych, ścieżek pieszych, rowerowych i funkcjonalnych cezur zieleni w podmiejskiej i śródmiejskiej zabudowie.

Cel 15. Chronić, przywrócić oraz promować zrównoważone użytkowanie ekosystemów lądowych, zrównoważone gospodarowanie lasami, zwalczać pustynnienie, powstrzymać i odwracać proces degradacji gleby oraz powstrzymać utratę różnorodności biologicznej.

Działania ochronne, rekultywacyjne, rewitalizacyjne, rekompensacyjne i rewitalizacyjne dawnych obiektów i zespołów fortecznych Krakowa i Przemyśla, w przyjętej i realizowanej strategii są świadomym odejściem od tendencji gentryfikacyjnych; uniknięciem skrajności i pretekstowości adaptacyjnej promującej maksymalizację efektu, skoncentrowanego jedynie na wykorzystaniu elementów kubaturowych, z ignorowaniem części ziemnych i zielonych. Sukcesyjne zespoły rozrośniętej zieleni maskującej stanowią obecnie półdzikie zespoły leśne, będące równocześnie obszarami zmetamorfizowanego krajobrazu warownego - w przypadku Twierdzy Przemyśl - rezerwatu pola bitwy. Zrównoważone traktowanie zespołów leśnych (parkowo-leśnych) utrzymuje i podkreśla ich wartości, pozwala nieraz na odbudowanie zbiorowisk łąkowych, przywrócenie cennej zieleni w tym gatunków rzadkich i synantropijnych, wspomagając utrzymanie różnorodności biologicznej, utrzymuje przedmiotowe obszary jako aktywne biologicznie zaś podkreślenie ich wartości kulturowej i memorialnej stanowi rękojmię i wzmocnienie ich ochrony w warunkach wzrastającego naporu inwestycyjnego na cenne tereny wokółmiejskie. Jest działaniem synergicznym, podnoszącym prawno-administracyjne i świadomościowo-społeczne bezpieczeństwo owych rezerw postmilitarnych terenów - cennych i aktywnych biologicznie i wielkiej wartości dla obecnych i przyszłych pokoleń. Ich świadome przesłanie w przyszłość, poprzez zapewnienie działań kontynuacyjnych, opartych na fundamentach wykazywanych w niniejszym wniosku jest istotnym aspektem i cechą zrównoważonego rozwoju.

Czy i w jaki sposób projekt przyczyni się do wzmocnienia środowiskowych, społecznych, ekonomicznych, kulturalnych lub estetycznych wartości krajobrazu.

Działania prowadzone i koordynowane przez Gminę Kraków oraz Związek Powiatowo-Gminny Twierdzy Przemyśl stanowią działanie reintegracyjne wielkich struktur funkcjonalno-przestrzennych, kreujących przed ponad wiekiem postać i podstawy kształtowania krajobrazu w skali regionalnej - w oparciu o potrzeby i zasoby środkowoeuropejskiego mocarstwa i jego budżet militarny; podlegających niegdyś ściśle scentralizowanej i restrykcyjnej administracji wojskowej. W całkowicie odmiennej sytuacji politycznej, ekonomicznej i społecznej, w sytuacji braku scentralizowanego, wspartego autorytetem i środkami przymusu administracji wojskowej rozproszony, sieciowy układ obiektów, dróg, zespołów zieleni, także cmentarzy, relikwów fortyfikacji polowych - skazany był na systematyczne konsumowanie w ramach agresywnej "gry o przestrzeń", a równocześnie degradowany był przez działania natury oraz człowieka - w tym zaśmiecanie, nielegalne pozyskiwanie ziemi, materiałów budowlanych, drewna; zawłaszczanie pod ogródki działkowe, garaże itd. Administracyjny wpis do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków, w obliczu wielkości zespołów i w praktyce żadnej wykrywalności i egzekwowalności przestępczości dewastacyjnej okazała się narzędziem niewystarczającym. Praktyczne działanie zintegrowane w celu systemowej ochrony zespołów fortecznych, w oparciu o środki samorządów i pozyskane środki pomocowe (UE, "Polski Ład", środki MKiDN, NFRZK) - nieporównywalnie skromniejsze od historycznych środków militarnych, zogniskowało wokół projektów znaczną ilość użytkowników, interesariuszy, sąsiadów, miłośników i ekspertów, tworząc rozrastającą się otulinę społeczną. **Zaistniała ekonomiczna i społeczna baza dla procesu rewitalizacji krajobrazu którego elementem jest wykazywany zakres prac i efektów.** Jest to proces ciągły, w skali regionalnej (każda z twierdz to obszar większy niż 400 km²). **Efekt estetyczny** to odzyskiwanie

i doprowadzanie obiektów fortyfikacyjnych wraz z przynależnymi im terenami działek fortecznych, a w określonych przypadkach także krajobrazem międzypól i powiązaniem widokowymi oraz funkcjonalnymi - do standardu parkowego i parkowo-leśnego, zaś budowli fortecznych i ich relikwów - do różnorodnego, lecz harmonijnego stanu: od "ruiny zadbanej" po pełną, wysoko standardową adaptację dla celów kultury. Ważnym aspektem jest umożliwienie obserwacji zewnętrznej (ekspozycji czynnej) z obiektów położonych w sposób górujący (dominant krajobrazowych) poprzez świadome kształtowanie ich sylwet, otwarć widokowych i tworzenie punktów ekspozycji z opisaniem widocznego krajobrazu

Czy i w jaki sposób projekt skutecznie wpływa na poprawę zniszczonego środowiska lub zniszczonych terenów zurbanizowanych?

Projekt - rozumiany jako kilkadziesiąt równoległych, komplementarnych tematycznie i celowo działań - dotyczył wielu obiektów i zespołów zdegradowanych, zaśmiecanych od kilkudziesięciu lat, pełniących przez ponad pół wieku rolę zakładów produkcyjnych opartych na prymitywnych technologiach. U początku realizacji projektu były to więc obiekty post-militarne i równocześnie postindustrialne. Ponad połowa to obszary porozińkowe, w pewnym momencie porzucone, bez uporządkowania czy zabezpieczenia placów rozbiórki. W kilku przypadkach degradacja zespołów pofortyfikacyjnych miała charakter działań kryminalnych. Krakowski Fort 52a "Jugowice" i przemyski VIII "Łętownia" były silnie przekształcone i zanieczyszczone na skutek wieloletniej produkcji win niskiej jakości, krakowski 52 "Borek" skażony i przekształcony na skutek wieloletniej produkcji Bacutilu. Obiekt ten był też, z racji historycznego sąsiedztwa stacji badawczej roślin (gdzie przed laty testowano niebezpieczną roślinę inwazyjną) i wieloletniego zaniedbania - pokryty barszczem Sosnowskiego. Wszystkie forty przemyskie a także krakowski Fort 2 "Kościuszkowski" i 49 "Krzesławice" były porzuconymi polami rozbiórkowymi, niebezpiecznymi konstrukcyjnie i porośniętymi wtórnym zadrzewieniami o upośledzonych systemach korzeniowych (wzrost na gruzowiskach). Wszystkie te obiekty zostały doprowadzone do stanu dostępności i standardu parkowego, w wielu przypadkach wymagało to detoksykacji, wywiezienia łącznie setek ton śmieci (jednym z najbardziej zaśmieconych był Fort X "Orzechowce"), likwidacji kilku hektarów silnie inwazyjnych roślin, odbudowy właściwej aktywności biologicznej (przykład odtwarzanych fos Fortu 49 "Krzesławice"), zasypanych śmieciami w latach 70. XX w. łącznie odzyskano ok. 85 ha zdegradowanych, niedostępnych, niebezpiecznych, często skażonych terenów pofortecznych. Część z nich znajduje się w zurbanizowanych strefach, np. forty 48a "Mistrzejowice", 52 "Borek", 52a "Jugowice" w Krakowie. Odzyskane strefy zieleni stanowią równocześnie cenne parki śródmiejskie, zaś udane adaptacje dwóch ostatnich obiektów przyczyniły się do odzyskiwania zielonego korytarza na terenie Osiedla Kliny (m.in. istnieje już część ścieżki rowerowej). Rola adaptowanych obiektów pofortyfikacyjnych stanowi czynnik indukujący ład przestrzenny i podnoszenie standardów ekologicznych w strefie dawnych pierścieni fortecznych. W sposób najsilniejszy potwierdza to i utrwała wpis całości Twierdzy Przemysł na Listę Pomników Historii RP z roku 2018.

Czy i w jaki sposób stanowi odpowiedź na potrójny kryzys planetarny związany ze zmianami klimatu, zanieczyszczeniami środowiska i utratą różnorodności biologicznej?

Każdy z dawnych obiektów fortyfikacyjnych stanowi specyficznie ukształtowany, wieloprzestrzenny relief terenu, o założonej, racjonalnej gospodarce wodnej, aktywny biologicznie dzięki pokryciu darniowemu i sukcesyjnemu zespołowi zieleni wysokiej, pierwotnie komponowanemu dla celów maskujących, przeszkodowych a także ozdobnych. Otoczenie obiektów bojowych chronione były niegdyś restrykcyjnymi ograniczeniami budowlanymi; mimo, że zniszczone zostały przed ok. 100 laty, rezultaty i konsekwencje zaszłości są czytelne i doniosłe do dziś. Długotrwałe użytkowanie rolnicze, niedoinwestowanie pod względem uzbrojenia terenu i komunikacji, stanowiły aż do lat 90. XX wieku rodzaj bariery urbanizacyjnej i rezerwy terenowej o bardzo wysokiej wartości pod względem otwarć widokowych. Tereny te, lepiej zachowane w Twierdzy Przemysł, okrojone i bardziej zagrożone presją deweloperską w dawnej Twierdzy Kraków, stanowią ciągle szanse na systemowe kreowanie zieleni miejskiej o koncentryczno-promienistym układzie. Odzyskanie porzuconych, zrujnowanych, często zanieczyszczonych obiektów historycznych oznaczają zachowanie obszarów biologicznie czynnych, retencjonujących, skutecznie dystrybuujących wodę opadową w okolicę, zachowujących zielone zwieńczenia wszystkich kulminacji terenowych w strefie przymiejskiej. Jest

to, w przypadku każdej z twierdz docelowe, strategiczne działanie w zakresie ok. 1000 ha. Jest to aktywna ochrona, poprzez stworzenie racjonalnej, społecznie akceptowanej alternatywy w stosunku do urbanizacji czy też tworzenia niedostępnych stref bogactwa w najcenniejszych obszarach wewnątrzmięjskich i wokółmiejskich z istotnym aspektem "ceny widoku w oknach". Utrzymanie stref i korytarzy zieleni miejsc oraz stref naturalno-kulturowego krajobrazu otwartego, tworzenie fortów-parków, a w nich centrów kultury, muzeów, krajobrazowych zespołów memorialnych, służących czystym przemysłom czasu wolnego, turystyce zrównoważonej - kulturowej; edukacji ekologicznej i historycznej jest istotnym i wielkoskalowym elementem ochrony przed przegrzewaniem obszarów miejskich, zachowania kierunków przewietrzania miast, zaleganiem dzikich, kilkudziesięcioletnich wysypisk i składowisk śmieci; zaś w czasie procesów rekultywacyjnych - przywracanie cennych zbiorowisk roślinnych, m.in. kserotermicznych, także w strefach ochrony (część Twierdzy Kraków znajduje się w obszarze Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych, część Twierdzy Przemysł na terenie Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego). Każde z tych działań jest pozytywnym elementem przeciwdziałania potrójnemu kryzysowi planetarnemu.

16. Wartość wzorcowa

Czy projekt może być przykładem do naśladowania dobrej praktyki krajobrazowej? Dlaczego?

Jakie dobre praktyki zastosowano w projekcie? Które z tych praktyk uznaje się za wzorcowe na poziomie krajowym lub ponadnarodowym?

Projekt może być przykładem do naśladowania w zakresie: **planowania, realizacji, utrzymania trwałości (wdrożenia, zarządzania).**

W zakresie planowania i projektowania w odniesieniu do obydwu dawnych twierdz pierścieniowych należy wskazać metodę studium metodą jednostek architektoniczno-krajobrazowych, oparte na kompleksowej rejestracji i waloryzacji krajobrazu metodą zintegrowanego zapisu krajobrazu. Planowanie, a następnie koncepcje i projekty, pozwalające na aplikację o środki krajowe i europejskie, rozpoczęte zostały na zintegrowanym procesie rozpoznania, rejestracji, waloryzacji i określenia wytycznych ochronnych i adaptacyjnych dla CAŁYCH zespołów fortecznych, na opracowaniu delimitacji **stref** ochronnych i potencjalnych parków kulturowych krajobraz warownego. W latach 1995-99 wykonano w ówczesnym Instytucie Architektury Krajobrazu na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej pełne studium krajobrazowe Twierdzy Przemysł (w ramach programu Generalnego Konserwatora Zabytków *Studium i plan ochrony Twierdzy Przemysł*³ - a w ślad za nim *Program Planu ochrony zespołu zabytkowego dawnej Twierdzy Przemysł*⁴ oraz Twierdzy Kraków (na zlecenie Wojewódzkiego Małopolskiego Konserwatora Zabytków - *Studium architektoniczne i historyczne dzieł obronnych Twierdzy Kraków*⁵, *Program planu ochrony zespołu historyczno – krajobrazowego Twierdzy Kraków*⁶ - opublikowany jako tom 5 serii 2 "Atlasu Twierdz Kraków").

³ *Studium i plan ochrony Twierdzy Przemysł*. Opracowanie wykonane w latach 1996-99 Kierownictwo naukowe: prof. zw. dr hab. inż. arch. J. Bogdanowski, kierownictwo i koordynacja prac: dr inż. arch. K. Wielgus. Autorzy: S. Bartoszewska, P. Białoskórski, W. Brzoskwinia, P. Bujas, M. Bizdra, P. Ginter, T. Idzikowski, P. Leonowicz, M. Litkowska, K. Łukaszewska, M. Mailinger, M. Radomska, M. Rataj, W. Rymśa-Mazur, M. Szromik, Z. Śnieżek, J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, J. Zawiejska.

⁴ *Program planu ochrony zespołu parków kulturowych Twierdzy Przemysł*. Wykonano na zlecenie Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemysł w roku 2008, na Politechnice Krakowskiej. Kierownictwo naukowe: dr hab. inż. arch. Z. Myczkowski, prof. PK, kierownictwo i koordynacja prac: dr inż. arch. K. Wielgus, autorzy: mgr inż. arch. K. Chajdys, mgr inż. T. Idzikowski, mgr M. Mikulski, mgr inż. arch. W. Rymśa-Mazur, dr inż. arch. J. Środulska-Wielgus, mgr inż. arch. M. Tatar, dr arch. T. Tokarczuk, dr inż. arch. K. Wielgus.

⁵ *Studium architektoniczne i historyczne dzieł obronnych Twierdzy Kraków*. Wykonano na Politechnice Krakowskiej, w Instytucie Architektury Krajobrazu, w Zakładzie Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich. Kierownictwo i koordynacja prac - doc. dr hab. arch. M. Łuczyńska-Bruzda. Konsultacja naukowa metodyczna - prof. zw. dr hab. arch. J. Bogdanowski. Autorzy: J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, W. Kozub, U. Forczek-Brataniec; opracowanie komputerowe - Z. Śnieżek; w szczególności: *Informacja o metodzie zapisu danych w "Karcie krajobrazu warownego Twierdzy Kraków"*. Wykonano na zlecenie: Urzędu Miasta Krakowa, Biura Strategii i Rozwoju oraz Miejskiego Konserwatora Zabytków, Kraków 1995-96 r. Mszip w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków.

⁶ *Program planu ochrony zespołu historyczno – krajobrazowego Twierdzy Kraków*, wykonany na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki, w Instytucie Architektury Krajobrazu, w Zakładzie Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, na zlecenie Urzędu Miasta Krakowa, Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Oddziału Ochrony Zabytków. Kierownictwo naukowe - dr hab. inż. arch. Z. Myczkowski, prof. PK. Zespół autorski: Z. Myczkowski, J. Środulska - Wielgus, A. Staniewska, K. Wielgus

Wszystkie istotnie obiekty obronne i niektóre nieobronne każdej z twierdz (w liczbie około 100) zostały zinwentaryzowane za pomocą specjalnie opracowanych Kart Krajobrazu Warownego, zawierających syntetyczny zapis istotnych cech ukształtowania i pokrycia krajobrazu obiektu w granicach jego działki katastralnej i jej okolic - z zapisem panoramy czynnej, eksponującej najważniejsze powiązania widokowe. Każda z kart posiadała część analityczną, waloryzacyjną i desygnacyjną w zapisie tabelowym oraz w postaci komputerowej bazy danych. Zapis kartotekowy pozwolił na sformułowanie wytycznych w formie mapowej dla całych zespołów twierdz w standardach potencjalnych parków kulturowych. Systemowe opracowania zbiorcze w skali krajobrazu warownego wg specjalnie opracowanej metodyki stało się punktem wyjściowym dla wszystkich dalszych opracowań - wniosków aplikacyjnych⁸, koncepcji i projektów budowlanych - będących rozwinięciami poszczególnych kart krajobrazu warownego - częściowych, syntetycznych studiów krajobrazowych. **Holistyczne ujęcie wielkich, wielostrukturalnych zespołów historyczno-krajobrazowych, sprawdzone w praktyce, stanowi potencjalny wzór do naśladowania w zakresie planowania ochrony i kształtowania krajobrazu - jako punkt wyjścia do pozyskiwania środków pomocowych i przygotowywania projektów adaptacyjnych w sposób skoordynowany, w ramach "działań bezpiecznych", określonych wyprzedzająco w wytycznych, zawartych w kartach krajobrazu warownego.**

W zakresie realizacji - istotną praktyką jest stosowanie zrównoważonych kierunków sukcesji funkcji w procesach adaptacji historycznych obiektów i zespołów fortyfikacyjnych. W doborze funkcji dla elementów każdej z obydwu twierdz przyjęto zasadnicze kryterium racjonalnej chłonności krajobrazowej i strukturalnej, a więc wykluczenie maksymalizacji zysku, doraźnych korzyści warunkowanych tempem realizacji, eliminacja przypadkowości, koniunkturalności, dogmatyzmu czy subiektywizmu w kierunkach adaptacji. Rekomendowane kierunki oparto na analizie cech swoistych (genetycznych) i cech nieswoistych (nabytych w wyniku przemian naturalnych i antropogenicznych) poszczególnych typów dzieł i zespołów fortecznych. Sformułowano je jako rozkład współczesnych funkcji pożądaných, dopuszczalnych, neutralnych oraz szkodliwych dla określonych części różnych typów dzieł fortecznych. Dla Twierdzy Kraków stworzono rodzaj macierzy funkcji współczesnych w odniesieniu do funkcji historycznych. Wykorzystano ją m.in. przy określeniu kierunków adaptacji Fortu 52 "Borek" czy sporządzaniu wytycznych do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla Fortu 7 "Przy Łobzowie" ("Za rzeką"). W przypadku Twierdzy Przemysł stworzono grupy typologiczne dzieł obronnych, w których uwzględniono także sposoby, stan i rozkład zniszczeń - w oparciu o nie typowano najbardziej racjonalne z punktu widzenia edukacyjnego, poznawczego, ekologicznego i ekonomicznego. Optymalizacja kierunków adaptacji, odzwierciedlona różnymi kierunkami stopniami ingerencji i różnym założonym standardem użytkowania ogranicza ryzyko inwestycyjne i leży u podstaw tak zróżnicowanych kierunków adaptacji jak krakowskiego Fortu 52a "Jugowice" (kierunek implantacyjny) - jako Centrum i Muzeum Ruchu Harcerskiego, czy skrajnie zachowawczy, rezerwatowo-werystyczny kierunek adaptacji przemyskiego Fortu I "Salis Soglio". **Sformułowany, przebadany i zweryfikowany algorytm konserwacji i adaptacji obiektów i zespołów fortyfikacji XIX i XX wieku twierdz Kraków i Przemysł służyć może jako dobra praktyka dla zbliżonych chronologicznie i genetycznie zespołów fortecznych w Polsce i w Europie.**

(koordynacja prac), A. Bąk, W. Brzoskwinia, K. Chajdys, T. Górski, K. Jakubowska, K. Jakubowski, Ł. Kielar, J. Kocieniewski, P. Leonowicz, A. Maj, M. J. Mikulski, E. Pasula, J. Piekło, D. Pstuś, H. Rojkowska, W. Rymsza – Mazur, M. Szkoła; Kraków, 2008-2010 r.

⁷ "Atlas Twierdzy Kraków", seria II, t. 5. Z. Myczkowski (kierownictwo naukowe), K. Wielgus (koordynacja prac, red.), J. Środulska-Wielgus, A. Staniewska, A. Bąk, W. Brzoskwinia, K. Chajdys, T. Górski, K. Jakubowska, K. Jakubowski, Ł. Kielar, J. Kocieniewski, P. Leonowicz, A. Maj, M. J. Mikulski, E. Pasula, J. Piekło, D. Pstuś, H. Rojkowska (red.), Wojciech Rymsza – Mazur, M. Szkoła (red.), *O przyszłość Twierdzy Kraków*, Kraków 2010-2012; wydanie uzupełnione 2014.

⁸ np. *Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemysł w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej, etap I* jest jak dotychczas, pierwszym projektem zrealizowanym przez Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemysł. Projekt został wybrany jako Projekt kluczowy i wpisany pod numerem 37 w Indykatywnym wykazie indywidualnych projektów kluczowych, w ramach priorytetu VI Turystyka i Kultura, Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2007 - 2013. Dofinansowanie składało się ze środków budżetu państwa - 50 %, EFRR-u - 35 %, środków własnych gmin fortecznych - 15 %. Umowa z Marszałkiem Województwa, w sposób bardzo korzystny, przyznawała zaliczkowanie w 100 %, co ułatwiło gminom planowanie budżetu inwestycyjnego. Ostatecznie, całkowita wartość projektu zamknęła się kwotą **22 071 887,89 zł**, w tym wysokość kosztów kwalifikowanych wyniosła **20 761 471,39 zł**.

W zakresie realizacji techniczno-wykonawczej wskazać można jako wzorcowe praktyki dotyczące metod odzyskiwania kształtu form ziemnych fortyfikacji oraz metody izolacji struktur kubaturowych (cegłanych, betonowych, kamiennych) pokrytych nasypami ziemnymi i roślinnością. Opracowane i sprawdzone w praktyce metody wynikły z równoważnego traktowania wartości i znaczenia trzech komplementarnych i synergicznie działających struktur budowli obronnych XIX i XX wieku: struktur kubaturowych/murowych, struktur ziemnych i zieleni fortecznej. Stanowią one zasadnicze tworzywo krajobrazu warownego ery I i II Rewolucji Przemysłowej. Przyjmując, iż o wartości bojowej, a obecnie o postaci krajobrazowej decydują formy ukształtowania terenu, w więc struktury ziemne (fortyfikacje jako wielki relief - "landart"; niegdyś ukształtowana wyprzedzająco scenografia pola walki, dająca maksymalny handicap obrońcom w konfrontacji z atakującym) - stwierdzono iż konieczna jest przywracanie zatartych lub zdeformowanych uformowań ziemnych, unikając jednak kierunku ściśle rekonstrukcyjnego. Dogmatycznie przyjęty imperatyw przywracania takich form do postaci z czasów kolaudacji obiektu lub jego postaci bojowej oznaczałoby ignorowanie przemian, w tym zieleni o genezie militarne lub sukcesyjnej. W wielu przypadkach niezbędne jest jednak zaostrożenie stoków, pogłębianie fos, formowanie pochylni, przedpiersi itd. W oparciu o doświadczenia z pionierskich realizacji z obszaru Twierdzy Kraków zdecydowano o odstąpieniu od wszelkich współczesnych wzmocnień stoków (geokrat, betonowych płyt perforowanych itd.) na rzecz technik bezpośrednio opartych na metodach historycznych, z okresu budowy i utrzymania budowli fortecznych. Schodkowanie, palikowanie, glinowanie stoków, stosowanie darni, traw rozłogowych a w szczególności perzu; podziemnych opór stabilizujących, odsadzek i innych rozwiązań będących replikacją metod historycznych, przetestowane na krakowskich fortach 49 1/2a "Mogiła", 52 "Borek", Bastion III "Kleparz", 2 Kościuszko, 49 "Krzesławie", fortyfikacje polowe przy Baterii B.3 "Tonie" oraz przemyskich XI "Duńkowiczki", VIII "Łętownia", XVI "Zniesienie" oraz Baterii B.3 "Orzechowce". **Opanowanie i promowanie technologii obniżenia kosztów wykonawczych jest praktyką wzorcową, rekomendowaną do historycznych (i nie tylko) budowli inżynierskich (nie tylko fortyfikacyjnych) wymagających naturalnej stabilizacji stoków, nasypów i wałów.**

Kolejną z rekomendowanych dobrych praktyk realizacyjnych jest podpowierzchniowa izolacja budowli fortecznych, zwieńczonych nasypami. Charakterystyczną cechą budowli fortyfikacyjnych, szczególnie z lat 50-80-tych XIX wieku było stosowanie grubych nasypów ochronnych i warstw detonacyjnych na sklepieniach i stropach budowli schronowych i koszarowych. Dziś rodzi to poważne problemy z zachowaniem szczelności takich obiektów - a jest to kluczem do ich odzyskiwania dla celów współczesnych. Jedną z pozornie oczywistych procedur, rutynowo narzucanych przez wykonawców było całkowite zrzucenie nadkładu gruntowego, izolacja powierzchniowa na zewnętrznej powierzchni odkrytych sklepień lub stropów. Niepowodzenia w tej pozornie oczywistej metodzie kazały zwrócić uwagę zarówno na fakt uwarstwienia nasypów, na pierwotny system odwodnień, a także na ryzyko gwałtownego odciążenia odcinków sklepień i konieczność niesymetrycznego odciążania i dociążania dawnych struktur w przypadku przerzucania wielkich mas ziemi. Taka operacja oznacza również usunięcie wszelkiej roślinności z nasypów i konieczność - niemożliwego do wyegzekwowania od współczesnych wykonawców - starannego odtworzenia naprzemianległych warstw wodochronnych i wodonośnych. Z tych powodów wypracowano w długiej praktyce, sięgającej prac przy Bastionie III "Kleparz" w latach 2004-2006, metodę izolacji podpowierzchniowej - stworzenia warstwy odcinającej dopływ większości wody opadowej do głębi nienaruszonego masywu nasypu. Warstwa izolacji podpowierzchniowej z zastosowaniem tłustej gliny, folii jednostronnie paroprzepuszczalnej, geotkaniny, gliny piaszczystej oraz warstwy czynnej biologicznie z darnią wymaga zdjęcia gruntu jedynie do głębokości przemarzania (ok. 85-90% oryginalnego masywu pozostaje nienaruszone). Metoda wymagająca staranności jest jednak tańsza, korzystniejsza pod względem konserwatorskim, ogranicza hazard konstrukcyjno-wytrzymałościowy (nie grozi odprężeniem sklepień i stropów, także spękanych na skutek autodylatacji czy ostrzału). Metoda w określonych wypadkach pozwala na oszczędzenie najcenniejszych drzew, rosnących na nasypach kontynuujących formy nad budynkami, jednak po za ich rzutem, jest wyjątkowo korzystna dla szybkiego odtworzenia okrywy darniowej i stabilizującej. Dobre warunki izolacyjności uzyskano na krakowskim Bastionie III "Kleparz" (kaponiera szyjowa, kaponiera lewostronna "kocie uszy") oraz na przemyskim Forcie VIII "Łętownia". Metoda musi być połączona z udrożnieniem wentylacji grawitacyjnej. **Metoda izolacji podpowierzchniowej, oszczędniejsza,**

mniej ryzykowna i korzystniejsza z ekologicznego punktu widzenia może być dobrą praktyką dla budowy podziemnych (z okrywami ziemnymi) o genezie fortyfikacyjnej i innej - tak w kraju jak i zagranicą.

Kolejną praktyką na poziomie realizacji w zakresie identyfikacji i organizacji w skali krajobrazowej, możliwymi do wdrożenia w kraju a także za granicą (są znane podobne dziania, m.in. w obrębie tzw. "Ścieżek Pokoju" na terenie bitew I wojny światowej w Słowenii i we Włoszech), **jest zastosowanie ujednoliconych zestawów małej architektury, służącej udostępnieniu, obsłudze ruchu turystycznego i edukacji.** Opracowane katalogi małej architektury dla Twierdzy Przemyśl (2013-14) i Twierdzy Kraków (2022) objęły takie elementy jak tablice edukacyjne - duże, małe, przezierne, pulpitowe-objaśniające krajobraz; ławki kilku typów, stojaki na rowery, kosze na śmieci, kierunkowskazy, słupki oznaczenia szlaku, latarnie, bariery, schody terenowe i inne elementy. Opracowano kilka odmian typów, dostosowane do typologii obiektów i do mikroregionalizacji - nieco inne formy dostosowane są do obiektów o charakterze militarno- industrialnym; inne zaś dla obiektów w krajobrazie otwartym, naturalno-kulturowym (np. sąsiedztwo fortyfikacji polowej w krajobrazie leśnym). Wcześniejsza realizacja w Twierdzy Przemyśl (ok. 100 obiektów wbudowanych w latach 2013-2015) stała się laboratorium dla projektu krakowskiego (2022-23), gdzie do tej pory również wbudowano ponad 100 elementów i aplikuje się kolejne. System dla Twierdzy Przemyśl oparty została na interpretacji form obiektów obronnych; system krakowski jest wynikiem studiów nad rzeczywistym historycznym wyposażeniem terenów militarnych sprzed ponad 120 lat. Inwestorem jest zarówno Gmina Kraków, jak i inni użytkownicy dawnych fortyfikacji, gdyż projekt, wykonany na Politechnice Krakowskiej na zlecenie Zarządu Budynków Komunalnych, jest obecnie dostępny w domenie publicznej⁹. Formy małej architektury dla obydwu twierdz zostały zatwierdzone decyzją odpowiednich wojewódzkich konserwatorów zabytków. Ujednolicenie małej architektury dla obydwu twierdz zostały skoordynowane z ujednoliconymi systemami identyfikacji wizualnej¹⁰. Służą budowie pojęcia jedności rozproszonych, wielkich zespołów krajobrazowych.

Kolejnym przykładem potencjalnej dobrej praktyki realizacyjnej jest **zastosowanie rekompozycji - uzupełniania form niepełnych** (obiektów zrujnowanych, zdekompletowanych) za pomocą niedosłownych instalacji krajobrazowych, zarysów, fantomów; często stanowiących konstrukcje wsporcze dla pnączy. W szczególności zastosowano to w Twierdzy Przemyśl, w przypadku fortów XIII "San Rideau", XIII b "Bolestraszyce", w pewnym zakresie także na Forcie XI "Duńkowiczki" i Fortcie 52 "Borek" Twierdzy Kraków. Zarysowe uzupełnianie form nie sugeruje oryginalności, pozwala na oglądanie rzeczywistych ruin w ich niezmienionym stanie, daje jednak pogląd na pierwotne gabaryty i kształt budowli. Największym i najbardziej czytelnym przykładem, także w zakresie wykorzystania tworzywa naturalnego - jest odtworzenie, w skali krajobrazowej, zniszczonych budowli kubaturowych Fortu XIII b "Bolestraszyce" (dziś - elementu Arboretum w Bolestraszcach pod Przemyślem) jako wielkiego treliaża - największego w Polsce stanowiska różnorodnych pnączy i równocześnie - letniej "sali" wykładowej i miejsca wystaw. Elementem uzupełniania form niepełnych są też uzupełnienia o charakterze dydaktycznym charakterystycznych form krajobrazowych (m.in. stanowisk uformowanych w ziemi, zieleni czy strukturze betonowej i ceglanej) niezrozumiałych bez ukazania ich funkcjonalnego podmiotu, np. uzbrojenia, opancerzenia, środków ochrony czy środków. Stąd punktowe rekonstrukcje - pełnoskalowe modele uzbrojenia, m.in. armat M.61, M.59, M.80 (krakowski Fort 52 "Borek" i Bastion III, przemyskie: Bateria B.3 "Orzechowce", Fort XI "Duńkowiczki"); mitraliezy M.69 i karabinu maszynowego M.7 (krakowski Fort 52 i przemyski VIII "Łętownia"); stanowisk piechoty z zadaszeniami przeciwołamkowymi tenże Fort 52, przemyski skansen pola bitwy w Orzechowcach, Fort XI; wież pancernych i ich kołpaków ochronnych (krakowskie forty 48a "Mistrzejowice", 52a "Jugowice", przemyski XI), sponsonów pancernych (przemyski Fort VIII), krat, bram (większość dzieł obronnych objętych projektem) a także instalacja oryginałów przeniesionych z miejsc znalezisk i organizacja lapidariów krajobrazowych, wyjaśniających funkcję i formę elementów zniszczonych (przemyskie IXa "Przy Krzyżu", XI "Duńkowiczki", XV "Borek"). Uzupełnianie jest procesem ciągłym im postępującym.

⁹ <https://zbk-krakow.pl/twierdza-krakow/276533,artykul,mala-architektura-dla-wielkiej-twierdzy.html>

¹⁰ <https://twierdzakrakow.pl/262970,artykul,materialy-do-pobrania.html>

W zakresie utrzymania trwałości najistotniejsze są aktywne metody zarządzania, gwarantujące wdrożenia i utrzymanie trwałości oraz ich rozwijanie, mogące być wzorcową praktyką dla twierdz pierścieniowych w kraju, będących złożonymi strukturami administracyjnymi i własnościowymi. Przykłady twierdz Przemysł i Kraków mogą być wprost wzorem dla twierdz: Toruń, Poznań, Grudziądz, Wrocław, Warszawa, Modlin, Dęblin, Osowiec, Kostrzyn n/Odrą, Świnoujście, Kołobrzeg, Koźle, częściowo także Brześć i Głogów.

Pionierskimi w skali kraju działaniami były dwa działania, podjęte w dystansie czasowym niecałych dwóch lat: przyjęcie Uchwałą Nr CXIX/1294/06 Rady Miasta Krakowa z dnia 25 października 2006 r. „Ramowego programu ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków”, oraz utworzenie w roku 2008 Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemysł - Związku Powiatowo-Gminnego Twierdzy Przemysł.

Pochodną wspomnianej Uchwały Rady Miasta Krakowa, z wszelkimi późniejszymi korektami i modyfikacjami jest wypracowana praktyka zarządzania zespołem zabytkowym Twierdzy Kraków. Spoczywa głównie na jednej Gminie Miejskiej Kraków, gdyż ponad 80% terytorium i obiektów dawnej twierdzy znajduje się na terenie Miasta Krakowa. Nie wszystkie obiekty należą do Gminy, jednak elementy zintegrowanego zarządzania zespołem - bezpośrednio oraz poprzez dobry przykład, mają wpływ i działanie integrujące, także w odniesieniu do innych podmiotów zarządzających. Organem wiodącym jest tutaj Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie, jako bezpośredni zarządzający 19 obiektami Twierdzy Kraków. Istnieje jednak ścisła współpraca merytoryczna, organizacyjna i konsultacyjna między kilkoma organami zarządzającymi i wydziałami miejskimi - są to, oprócz ZBK - Zarząd Zieleni Miejskiej, Miejski Konserwator Zabytków i Wydział d/s Turystyki. Jedną z wypracowanych metod która może posłużyć za dobrą praktykę, wpływając zasadniczo na jakość krajobrazową podejmowanych działań rewaloryzacyjnych i adaptacyjnych jest właściwy dobór (selekcja merytoryczna) potencjalnych najemców i użytkowników obiektów i zespołów fortecznych, znajdujących się w zasobach gminnych. Polega na jasnym określeniu warunków użytkowania i oczekiwanych efektów poprawy stanu zespołu fortecznego (z uwzględnieniem jego elementów ziemnych i zielonych) w wyniku aktywności potencjalnego dzierżawcy. Poniżej przedstawiono metodykę postępowania, zaprezentowaną jako **praktyka 1 w dziedzinie zarządzania**.

Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie, jako zarządca większości nieruchomości zabudowanych fortami i obiektami dawnej Twierdzy Kraków, prowadzi działania ukierunkowane na ich zabezpieczenie, rewitalizację oraz zagospodarowanie. Działania te stanowią realizację założeń określonych w „Ramowym programie ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków”, przyjętym Uchwałą Nr CXIX/1294/06 Rady Miasta Krakowa z dnia 25 października 2006 r.

Nieruchomości forteczne są zagospodarowywane poprzez oddawanie ich w dzierżawę jako funkcjonalnej całości obejmującej zarówno obiekty kubaturowe, jak i umocnienia ziemne oraz murowane. W uzasadnionych przypadkach zewnętrzne części nieruchomości przekazywane są do Zarządu Zieleni Miejskiej w celu urządzenia i utrzymania terenów zieleni publicznej.

Umowy dzierżawy zawierane są na czas oznaczony, którego długość ustalana jest indywidualnie, z uwzględnieniem stanu technicznego nieruchomości oraz zakresu niezbędnych nakładów inwestycyjnych. Przed przeznaczaniem nieruchomości do wydzierżawienia każdorazowo pozyskiwane są opinie i wytyczne właściwych jednostek Gminy Miejskiej Kraków, które mogą mieć wpływ na przyszły sposób zagospodarowania i rewitalizacji obiektu. Uwzględniane są również aktualne potrzeby związane z ochroną zabytku, w tym zakres działań wymagających realizacji w pierwszej kolejności.

Na podstawie zgromadzonych informacji opracowywany jest projekt umowy dzierżawy, określający minimalny zakres prac, jakie zobowiązany jest wykonać przyszły dzierżawca, wraz z harmonogramem ich

realizacji. Celem tych działań jest zahamowanie procesu degradacji zabytku oraz stworzenie warunków do jego dalszej reweloryzacji i rewitalizacji.

Umowy dzierżawy przewidują również obowiązek zapewnienia dostępności obiektów dla zwiedzających oraz prowadzenia działań edukacyjnych i popularyzatorskich związanych z dziedzictwem Twierdzy Kraków.

Ponadto umowy umożliwiają przeprowadzanie okresowych kontroli mających na celu ocenę stopnia realizacji prac przewidzianych harmonogramem, stanu zachowania zabytku oraz postępów w procesie jego rewitalizacji i dostosowania do funkcji wynikających z celu dzierżawy. Mechanizm ten pozwala na bieżący nadzór nad powierzonym zabytkiem oraz skuteczną ochronę jego wartości historycznych i kulturowych.

Praktyka 2 w dziedzinie zarządzania - to działania w zakresie zieleni fortecznej Twierdzy Kraków. Realizowane są głównie przez Zarząd Zieleni Miejskiej w Krakowie, także przez Zarząd Budynków Komunalnych i inne podmioty zarządzające obiektami fortecznymi, pod nadzorem Miejskiego i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Zielen forteczna dawnej Twierdzy Kraków to obecnie ok. 300 ha zwartego starodrzewu na działkach dzieł obronnych i ok. 1080 ha terenów zadrzewionych, pokrytych krzewami oraz zielonych terenów otwartych łącznie - z obszarami po za działkami fortecznymi, ale na terenach dawnych nasadzeń w międzypolach oraz na polach dawnego ostrzału i obserwacji, niegdyś chronionych przed zabudową. Zielen forteczna występuje jako jedna z kategorii pokrycia terenu, wykazywanych w planach miejscowych oraz w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania terenu dla Gminy Miejskiej Kraków. Część tych terenów znajduje się w zarządzie Gminy Miejskiej. Są one chronione przed parcelacją czy zagospodarowaniem niezgodnym z ich wartością historyczną, ekologiczną i kompozycyjną. Na zielonych terenach fortecznych nastąpił czytelny podział kompetencji - zielen na masywach fortów wewnątrz obwodu fos pozostaje w kompetencjach Zarządu Budynków Komunalnych. Stworzona została spójna praktyka ochrony i kształtowania zieleni fortecznej Twierdzy Kraków - w oparciu o katalog "Kart zieleni fortecznej Twierdzy Kraków", z której każda stanowi minimalne kompendium wiedzy na temat wartości, stanu, rokowań i kierunków kształtowania zieleni na danym obiekcie. Karta stanowi podstawę do rozwinięcia w postaci pełnej inwentaryzacji zieleni i projektu gospodarowania zielenią, stanowiąc narzędzie szybkiej identyfikacji występujących tam problemów. Kartotece towarzyszy ogólna instrukcja postępowania z zespołami zieleni fortecznej, opracowana dzięki współpracy Zarządu Zieleni Miejskiej w Krakowie i Katedry Architektury Krajobrazu na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.

Praktyka 3 w dziedzinie zarządzania to pionierski w skali kraju przykład zarządzania wielkoskalowym, wielostrukturalnym zespołem twierdzy pierścieniowej - wielkiego pola bitwy - przez związek gminny, obecnie - powiatowo-gminny Twierdzy Przemyśl. Tworzą go" Gmina Bircza; Gmina Krasieczyn; Gmina Krzywca, Gmina Medyka, Gmina Orły, Gmina Przemyśl, Gmina Stubno; Gmina Żurawica, Gmina Miejska Przemyśl oraz Powiat Przemyski. Zagadnienia dotyczące zespołu dawnej twierdzy, określone jako: "Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego wraz z otoczeniem oraz sprzyjanie ekonomicznej aktywności poprzez poprawę stanu środowiska dla rozwoju działań turystycznych – turystyki kulturowej" delegowane są przez samorządy gmin na rzecz Zarządu Związku, posiadającego swe biuro i współpracujący zespół specjalistów. Zespół ten odpowiedzialny jest m.in. za pozyskiwanie wszelkich środków, przygotowywanie aplikacji, realizując inwestycji, ich wdrożenia i utrzymanie trwałości. Na Związku spoczywa także odpowiedzialność za bezpośredni nadzór nad obiektami, ich porządkowanie a w szczególności dbałość o zielen. Największym sukcesem Związku, bardziej długotrwałym i wymagającym większej konsekwencji jest wypracowanie metody bieżącej dbałości o poszczególne obiekty; rezultatem prac prowadzonych zarówno przez stałych pracowników (jest ich zaledwie zazwyczaj 2 na cały zespół forteczny) jak i wolontariuszy - społecznych opiekunów zabytków jest uzyskanie w ciągu 18 lat nieprzerwanego działania - efekt parkowego krajobrazu na kilkudziesięciu dziełach obronnych dawnej twierdzy. Etap I prac, zarządzany przez Związek objął około 20% terenów i obiektów zespołu fortecznego, stanowiąc wybór najistotniejszych problemów, a tym samym – rodzaj laboratorium dla rozwiązań, właściwych dla całej twierdzy i innych podobnych zespołów w kraju i za granicą. Mimo ograniczonego zakresu terytorialnego, etap ten jest największym w kraju projektem pod względem rozległości i kompleksowości działań w dziedzinie rewitalizacji zespołów postmilitarnych

i postindustrialnych. Realizacja projektu była równocześnie środkiem aktywnej ochrony krajobrazu warownego Twierdzy Przemysł, **realizowana była przez wyjątkowy w skali kraju związek samorządów.**

17. Udział społeczeństwa

Czy i w jaki sposób projekt aktywnie zachęca społeczeństwo do udziału w procesach podejmowania decyzji?

Projekt opiera się na rozpoznaniu potrzeb i oczekiwań społecznych. Ich rozpoznanie odbywa się trzema drogami: poprzez badania społeczne i sondaże, zestawiane następnie w postaci raportów, a i publikacji; poprzez aktywność rad samorządów (gmin, miasta), identyfikujących potrzeby społeczne poprzez głosy radnych oraz poprzez bezpośrednie dyskusje, konsultacje i prezentacje społeczne zarządzających obiektami i zespołami fortecznymi. Przedmiot projektu, tereny i obiekty pofortyfikacyjne, stanowiły i wciąż stanowią obszar tyleż fascynujący, co odpychający w społecznej świadomości; poprzez długoletnią niedostępność i zaniedbanie a także militarną proveniencję, trwającą nieraz do lat 80. XX wieku tworzący wiele fałszywych opinii, "miejskich legend" i półprawd. Z kolei publikacje eksperckie - historyczne czy związane z kierunkami adaptacji traktowane były i są jako niszowe i mało zrozumiałe. Stąd zarówno przed- w czasie trwania, jak i w czasie działań kontynuacyjnych projektu działaniem podstawowym okazała się prezentacja jego tematu i przedmiotu, przede wszystkim poprzez kampanię informacyjną - liczne zwiedzania, imprezy popularne i popularnonaukowe, organizowane na otwieranych doraźnie i udostępnianych obiektach, inspirację do przygotowywania cykli artykułów i "spacerowników" przez prasę codzienną oraz informacji w lokalnych stacjach telewizyjnych i radiowych. W ślad za tym szły spotkania i konsultacje społeczne, w tym spotkania z mieszkańcami zamieszkującymi okolice obiektów fortecznych. W przypadku Twierdzy Kraków (także w warunkach postpandemicznych) nastąpiło swoiste przekierowanie głównego celu działań na "turystę z sąsiedztwa" - w ramach programu "Bądź turystą w swoim mieście". Współdecydowanie społeczne o kierunkach zagospodarowania i adaptacji fortecznego dziedzictwa Krakowa i Przemysła odbyło się w oparciu o podniesienie świadomości i kompetencji społecznych, po akcji informacyjnej trwającej przez 2-5 lat i nakładającej się na pierwsze działania projektów. Pełny wykaz działań informacyjnych, promocyjnych i związanych z partycypacją społeczną znajduje się w punkcie. 18.

Które zainteresowane strony były zaangażowane w projekt, w jaki sposób i kiedy? Kiedy odbyły się aktywne informacje społeczne i dialog, oraz w jakiej formie?

Stronami zainteresowanymi byli mieszkańcy gmin na których znajdują się obiekty obydwu twierdz - w szczególności w pasie fortecznym, osobiście i reprezentowani przez wójtów gmin, przewodniczących rad gmin, przewodniczących komisji kultury rad gmin, radnych rad gmin; radnych dzielnicowych członkowie stowarzyszeń gromadzących miłośników regionów, znawców fortyfikacji i militariów, organizacji ochrony środowiska a także osobami o specjalnych potrzebach. Jako kluczowe spotkania budujące informację społeczną i otwierające przestrzeń dialogu wymienić można:

12 grudnia 2007 r. na Zamku Kazimierzowskim w Przemysłu - prezentacja wraz z dyskusją dot. Programu Planu Ochrony Zespołu Parków Kulturowych Krajobrazu Warownego Twierdzy Przemysł.

12 maja 2016 r. „Dni Otwarte Funduszy Europejskich” Prezentacja realizowanych inwestycji w ramach środków finansowych pochodzących z Regionalnego Programu Europejskiego Województwa Podkarpackiego na lata 2007 - 2013, zwiedzanie Fortu XV Borek oraz trasy Fortecznej od Bramy Sanockiej Dolnej do Bramy na Zniesieniu; **19 – 20 maja 2017 r. „Dni Otwarte Funduszy Europejskich”** Prezentacja obiektów Brama Sanocka Dolna, Fort VIII Łętownia, Fort IX Brunner, Fort X Orzechowce).

16 grudnia 2023 r. Konferencja pn. "Twierdza Przemysł - Twierdzą Narodów i pojednania" Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej; **17 września 2017 r.** Dzień otwarty Fortu 52a "Jugowice" Twierdzy Kraków, połączony z harcerskim piknikiem rodzinnym. **30 września 2017 r.** zwiedzanie Fortu 2 "Kościeszko" w ramach akcji Spacerownik "Gazety Wyborczej". **Od 27 września do 22 października 2021 r.** w Muzeum Podgórze odbyły się konsultacje społeczne dotyczące zagospodarowania Fortu nr

31 „Św. Benedykt” wraz z szerszym omówieniem problematyki rewaloryzacji Twierdzy Kraków. **10 – 18 września 2022 r.** mieszkańcy Krakowa i miłośnicy turystyki brali udział w wydarzeniu - Dni Twierdzy Kraków, które towarzyszyły 30. jubileuszowej edycji Europejskich Dni Dziedzictwa. **Od 17 marca do 11 kwietnia 2025 r.** Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie zorganizował konsultacje społeczne pn. „Jak zagospodarować Fort 48a „Mistrzejowice”?”. Celem konsultacji było pozyskanie informacji na temat pomysłów oraz oczekiwań mieszkańców i mieszkańek, dotyczących przyszłego zagospodarowania przestrzeni Fortu. Od ponad 10 lat Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie wraz z Małopolskim Stowarzyszeniem Miłośników Historii "Rawelin" oraz Fundacją Poza Szlakiem i Stowarzyszeniem "Adventure" organizuje zwiedzania Fortów Twierdzy Kraków. Ponadto w ramach Dni Twierdzy Kraków, które są cyklicznie organizowane mieszkańcy mogą bezpłatnie lub symbolicznie zwiedzać unikatowe forty i kawerny, brać udział w piknikach, grach terenowych oraz spacerach z przewodnikami.

*Czy projekt jest spójny z politykami wdrażanymi na poziomie krajowym, regionalnym lub lokalnym?
Projekt wpisuje się w najistotniejsze założenia polityki regionalnej.*

W przypadku Twierdzy Przemyśl głównym celem realizowanej tam części projektu była *"Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego wraz z otoczeniem oraz sprzyjanie ekonomicznej aktywności poprzez poprawę stanu środowiska dla rozwoju działań turystycznych – turystyki kulturowej"* (cytat ze studium wykonalności projektu). Zasadniczy cel projektu jest zgodny z założeniami 6 Osi Priorytetowej **„Turystyka i kultura” Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2013**, wskazującymi na konieczność podejmowania działań służących odnowie obiektów dziedzictwa kulturowego znajdujących się w złym stanie. Prace zrealizowane w ramach projektów: „Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej – etap I”, współfinansowanego z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2013 oraz: "Prace remontowo-konserwatorskie Fortu I Salis Soglio – przedbramia fortu", finansowane ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Samorządu Województwa Podkarpackiego, Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz środków własnych Związku - pozostają w pełnej zgodności z założeniami polityki ochrony krajobrazu kulturowego oraz z celami dokumentów strategicznych obowiązujących na poziomie europejskim, krajowym, regionalnym i lokalnym. Realizacja przedsięwzięć przyczyniła się do zachowania i odnowy unikatowego krajobrazu kulturowego Twierdzy Przemyśl poprzez kompleksową konserwację fortyfikacji, zabezpieczenie ich wartości historycznych oraz dostosowanie obiektów do pełnienia funkcji edukacyjnych, turystycznych i społecznych. Projekty są zgodne z celami **Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego**, w szczególności w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, rozwoju infrastruktury turystycznej, tworzenia markowych produktów turystycznych oraz zmniejszania dysproporcji rozwojowych regionu. Efektem realizacji inwestycji było zwiększenie atrakcyjności turystycznej Twierdzy Przemyśl, pobudzenie przedsiębiorczości związanej z obsługą ruchu turystycznego oraz poprawa jakości przestrzeni publicznej. Przedsięwzięcia wpisują się również w cele krajowych dokumentów strategicznych, takich jak **Strategia Rozwoju Turystyki w Polsce** oraz **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury**, poprzez ochronę i udostępnienie dziedzictwa kulturowego, wzmacnianie tożsamości regionalnej, rozwój turystyki kulturowej oraz podnoszenie świadomości społecznej w zakresie wartości zabytków i krajobrazu. Na poziomie regionalnym projekty są zgodne ze **Strategią Rozwoju Turystyki Województwa Podkarpackiego** oraz **Planem Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego**, który wskazuje: „Krajobraz forteczny Twierdzy Przemyśl”, jako obszar wymagający szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego.

Zrealizowane działania przyczyniają się do zachowania autentyczności historycznego krajobrazu, poprawy dostępności obiektów oraz zrównoważonego wykorzystania ich potencjału. Prace pozostają także w zgodności z lokalnymi dokumentami strategicznymi, w tym Strategią Rozwoju Powiatu Przemyskiego, wspierając rozwój turystyki, promocję dziedzictwa kulturowego, aktywizację społeczności lokalnej oraz wzrost atrakcyjności gospodarczej regionu. Zrealizowane działania stanowią przykład zintegrowanego podejścia do ochrony, zarządzania i planowania krajobrazu. Łączą skuteczną konserwację dziedzictwa kulturowego z rozwojem funkcji społecznych, edukacyjnych i turystycznych, przy jednoczesnym poszanowaniu historycznych wartości

miejsca. Projekty przyczyniają się do trwałej poprawy, jakości krajobrazu, wzmacniają tożsamość lokalną oraz promują zrównoważony rozwój oparty na wykorzystaniu i ochronie dziedzictwa kulturowego.

W przypadku Twierdzy Kraków należy wskazać zgodność realizowanych tam projektów, jako dróg realizacji zasadniczego celu rewaloryzacji dawnych twierdz pierścieniowych, z następującymi dokumentami:

„Strategia Rozwoju Krakowa. Tu chcę żyć. Kraków 2030.” (załącznika do Uchwały nr XCIV/2449/18 Rady Miasta Krakowa z dnia 7 lutego 2018 r. w sprawie przyjęcia dokumentu „Strategia Rozwoju Krakowa. Tu chcę żyć. Kraków 2030”). Projekt wpisuje się w realizację Celu strategicznego III Strategii Rozwoju Krakowa „Tu chcę żyć. Kraków 2030” – „Kraków – kreatywna i korzystająca z potencjału kulturowego nowoczesna metropolia”, poprzez ochronę i wykorzystanie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego dawnej twierdzy pierścieniowej Kraków, rozwój turystyki kulturowej oraz wzmacnianie atrakcyjności miasta w oparciu o jego unikatowe zasoby historyczne.

Gminny Program Rewitalizacji Miasta Krakowa – przyjęty Uchwałą Nr XLI/844/25 Rady Miasta Krakowa z dnia 19 listopada 2025 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Krakowa. Projekt jest spójny z Gminnym Programem Rewitalizacji Miasta Krakowa, który wskazuje na bezpośrednie powiązanie swoich celów z Celem strategicznym III Strategii Rozwoju Krakowa „Tu chcę żyć. Kraków 2030” – „Kraków – kreatywna i korzystająca z potencjału kulturowego nowoczesna metropolia”. Rewaloryzacja historycznego krajobrazu warownego Twierdzy Kraków przyczynia się do ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego oraz wzmacnia potencjał kulturowy miasta poprzez rozwój funkcji edukacyjnych i turystyki kulturowej.

Strategia Rozwoju Województwa „Małopolska 2030” – przyjęta Uchwałą Nr XXXI/422/20 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 17 grudnia 2020 r. Projekt wpisuje się w realizację celów Strategii zakładających ochronę dziedzictwa kulturowego i krajobrazu oraz rozwój turystyki opartej na potencjale regionu. Rewaloryzacja historycznego krajobrazu warownego Twierdzy Kraków sprzyja zachowaniu tożsamości kulturowej Małopolski, wzmacnia atrakcyjność regionu oraz wspiera zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa dla celów edukacyjnych, społecznych i turystyki kulturowej.

Krajowa Polityka Miejska 2030 – przyjęta Uchwałą nr 136 Rady Ministrów z dnia 14 czerwca 2022 r. w sprawie przyjęcia Krajowej Polityki Miejskiej 2030. Projekt wpisuje się w założenia Krajowej Polityki Miejskiej 2030, która wskazuje na potrzebę prowadzenia gospodarki przestrzennej w sposób zapewniający ochronę dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego, efektywne wykorzystanie istniejącej struktury przestrzennej oraz ograniczanie presji urbanizacyjnej na tereny o wysokich wartościach kulturowych i krajobrazowych.

18. Podnoszenie świadomości

Czyi w jaki sposób projekt w efektywny sposób podnosi świadomość społeczeństwa w zakresie znaczenia krajobrazu w kontekście rozwoju człowieka, umacniania europejskiej tożsamości czy też indywidualnego i zbiorowego dobrobytu?

Projekt, rozumiany jako sekwencja projektów komplementarnych, realizowanych przez Związek Powiatowo-Gminny Twierdzy Przemyśl oraz Gminę Kraków oparty jest o studia i rozeznanie potrzeb i aspiracji społecznych; wiedza ta uzyskiwana jest w ciągu konsultacji społecznych, badań, obserwacji (jedną z ich syntez jest monografia "Krajobraz Warowny Polski..." (K. Wielgus, J. Środulska-Wielgus, A. Staniewska, Kraków 2019r.). Realizacja projektu stanowi wielką scenografię dla intensywnej aktywności społecznej, aktywizującej PRZED E WSZYSTKIM MIESZKAŃCÓW MIAST I GMIN, NA KTÓRYCH ZNAJDUJĄ SIE OBIEKTY FORTECZNE. Podmiotem tych działań jest zawsze krajobraz historyczny; publikacje, tablice pulpitowe, objaśniające krajobraz, ścieżki edukacyjne, inscenizacje, rekonstrukcje historyczne, koncerty terenowe, gry i filmy zogniskowane są na uświadomieniu mieszkańcom i turystom fenomenowi wielkoskalowej kreacji krajobrazowej - dziedzictwa epoki przemysłowej i burzliwych lat XIX i XX wieku - krajobrazu harmonijnego, mianowanego, atrakcyjnego, monumentalnego, o silnej tożsamości i równie silnym przekazie intelektualnym i emocjonalnym.

Poniżej wykaz ważniejszych wydarzeń artystycznych i edukacyjnych, realizowanych w krajobrazie warownym twierdzy Przemyśl i Kraków w wyniku realizacji projektu.

12 grudnia 2007 r. w Sali widowiskowej Zamku Kazimierzowskiego w Przemyślu odbyła się prezentacja Programu Planu Ochrony Zespołu Parków Kulturowych Krajobrazu Warownego Twierdzy Przemyśl. Prezentacja Programu, została zorganizowana przez Prezydenta Miasta Przemyśla jako koordynatora prac nad utworzeniem Zespołu Parków Kulturowych Twierdzy Przemyśl i była skierowana do wójtów gmin, przewodniczących rad gmin, przewodniczących komisji kultury rad gmin, radnych rad gmin oraz do władz Województwa Podkarpackiego. Program Planu Ochrony Zespołu Parków Kulturowych Krajobrazu Warownego Twierdzy Przemyśl jest pierwszym wspólnym dokumentem Gmin leżących na terenie dawnej Twierdzy Przemyśl. Dokumentem wyznaczającym dalszą drogę działania, ilość oraz obszary planowanych parków, harmonogram czasowy tworzenia parków oraz analizę SWOT dotyczącą szans i zagrożeń w przypadku utworzenia lub nieutworzenia parków.

18-20 lipca 2014 r. Obchody 100-lecia walk o Twierdzę Przemyśl. Trzydniowe wydarzenie z widowiskiem artystycznym na Forcie XVI Zniesienie pt „Zdarzyło się sto lat temu, czyli opowieść o miłości, wojnie, tęsknocie i nadziei”.

12 maja 2016 r. „Dni Otwarte Funduszy Europejskich” Prezentacja zrealizowanych inwestycji w ramach środków finansowych pochodzących z Regionalnego Programu Europejskiego Województwa Podkarpackiego na lata 2007 - 2013, zwiedzanie z przewodnikiem Fortu XV Borek oraz trasy Fortecznej od Bramy Sanockiej Dolnej do Bramy na Zniesieniu

19 – 20 maja 2017 r. „Dni Otwarte Funduszy Europejskich” Prezentacja zrealizowanych inwestycji w ramach środków finansowych pochodzących z Regionalnego Programu Europejskiego Województwa Podkarpackiego na lata 2007 - 2013, „Rajd Szlakiem Fortecznym – Rowerem, Kajakiem, Pieszko” (zwiedzanie obiektów Brama Sanocka Dolna, Fort VIII Łętownia, Fort IX Brunner, Fort X Orzechowce).

21 września 2019 r. „INFORTECA”. Wydarzenie zorganizowane na terenie Fortu XIII San Rideau z widowiskiem teatralnym na tle podświetlonych ruin koszar pt. „Tajemnica Fortu XIII”. Ponadto w ramach wydarzenia zorganizowane zostały dioramy historyczne, zwiedzanie Fortu XIII San Rideau i Fortu XIII b Bolestraszyce z przewodnikiem, punkt informacji turystycznej o Twierdzy Przemyśl, kuchnia polowa, punkty animacji dla dzieci.

2 października 2021 r. Nocne Zwiedzanie Fortu I Salis-Soglio. Nocne zwiedzanie Fortu I SalisSoglio z przewodnikami w historycznych umundurowaniach, przy świetle lamp naftowych, dioramy historyczne w kazamatach, kuchnia polowa.

26-28 sierpnia 2022 r. „Festiwal łączy nas Historia”. Trzydniowe wydarzenie zorganizowane na terenie Miasta i Twierdzy Przemyśl oraz na terenie Fortu VII Prałkowce. W ramach wydarzenia zorganizowane zostały prelekcje historyczne, dioramy i inscenizacje historyczne w różnych częściach miasta z udziałem około stu rekonstruktorów z Polski, Czech i Słowacji. Na terenie Fortu VII Prałkowce odbyło się wieczorne widowisko historyczno – muzyczne pn. „Odbicie Fortu VII Prałkowce”,

8 października 2022 r. „Nocne zwiedzanie Fortu XIII San Rideau” w Bolestraszykach. Nocne zwiedzanie Fortu XIII San Rideau z przewodnikami w historycznych umundurowaniach, przy świetle lamp naftowych, dioramy historyczne, kuchnia polowa.

29 maja – 2 czerwca 2023 r. Trzydniowy plener malarski uczniów Liceum Sztuk Plastycznych w Jarosławiu na Forcie I Salis-Soglio. Ponad trzydziestoosobowa grupa uczniów wraz z nauczycielami Liceum Sztuk Plastycznych im. Stanisława Wyspiańskiego w Jarosławiu wzięła udział w plenerze malarskim na terenie Fortu I SalisSoglio w Jaksmanicach. Prace plastyczne następnie zostały zaprezentowane w baszcie Zamku Kazimierzowskiego w Przemyślu oraz Pałacu Pawlikowskich w Medyce.

14 lipca 2023 r. Uroczyste odsłonięcie odrestaurowanej bramy Fortu I Salis-Soglio w Jaksmanicach Uroczystość związana z zakończeniem jednego z ważniejszych etapów prac konserwatorskich przedbramia Fortu I SalisSoglio, które prowadzone były przez Związek Powiatowo – Gminny Twierdzy Przemyśl od 2019 roku w ramach przyznanych dotacji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Podkarpackiego Konserwatora Zabytków oraz Marszałka Województwa Podkarpackiego.

17 sierpnia 2023 r. Uroczyste odsłonięcie repliki moździerza oblężniczego 30,5 cm M 11 Škoda w miejscowości Olszany. Wydarzenie związane z uroczystym odsłonięciem repliki dzieła oblężniczego 30,5

cm M 11 Škoda oraz małej wystawy polowej poświęconej budowie i historii związanej z moździerzem w miejscu historycznego stanowiska bojowego.

2 września 2023 r. „I Festiwal Muzyki Fortecznej i Bitewnej” na terenie Fortu XIII San Rideau w Bolestraszcach. W ramach wydarzenia odbyło się zwiedzanie Fortu XIII San Rideau oraz Fortu XIII b Bolestraszyce z przewodnikami w historycznych mundurach a także kuchnia polowa. na tle podświetlonych ruin koszar odbył się koncert w składzie ośmioosobowej orkiestry symfonicznej, przy udziale maestro Krzesimira Dębskiego oraz wokalistów: Mieczysława Szczśniaka i Katarzyny Krawiec.

7 października 2023 r. „Nocne zwiedzanie Fortu XI Duńkowiczki” Nocne zwiedzanie Fortu XI Duńkowiczki z przewodnikami w historycznych umundurowaniach, przy świetle lamp naftowych, dioramy historyczne, kuchnia polowa.

16 grudnia 2023 r. Konferencja pn. "Twierdza Przemysł - Twierdzą Narodów i pojednania"

Wydarzenie organizowane w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej przy wsparciu finansowym Norweskiego Mechanizmu Finansowego na lata 2012-2021, projekt pn.: „Twierdza Przemysł – dziedzictwo Narodów Europy Środkowej, w ramach projektu „Razem Zmieniamy Przemysł”. Konferencja została podzielona na dwa bloki tematyczne: tj.: „Wielonarodowa armia w walkach o Twierdze Przemysł” oraz "Twierdze pojednania. Dawne fortece, jako akademie historii, pokoju i dobrej kontynuacji". W konferencji wzięli udział przedstawiciele twierdz europejskich, które niegdyś stanowiły część Monarchii Austro-Węgierskiej.

17 grudnia 2023 r. Rekonstrukcja historyczna „Wigilia w okopach” .Rekonstrukcja historyczna została zorganizowana na terenie baterii przy Forcie X Orzechowce, w miejscowości Ujkowice. Widowisko miało na celu zaprezentowanie momentu pojednania między walczącymi stronami, w czasie I wojny światowej, na okoliczność Świąt Bożego Narodzenia. Rekonstrukcję poprzedził przemarsz wojsk z udziałem ok. 70 umundurowanych rekonstruktorów z terenu Fortu XI Duńkowiczki do Fortu X Orzechowce.

24 stycznia 2024 r. Prelekcja historyczna pn. "VIII Obwód Obronny Twierdzy Przemysł: 1914-1915 - walki, cmentarze wojenne, szpital polowy Czerwonego Krzyża w Krasicyńskim Zamku", na terenie Zamku w Krasicy.

27 marca 2024 r. Uroczyste odsłonięcie muralu na elewacji kamienicy przy ul. Słowackiego 29 prezentującego mieszkańca wielonarodowej Twierdzy Przemysł wyznania mojżeszowego. Zadanie zrealizowano w ramach tworzonego Szlaku murali Twierdzy Przemysł.

4 kwietnia 2024 r. Uroczyste odsłonięcie muralu przy ul. B. Chrobrego 58 w Przemysku prezentującego postać węgierskiego generała 23 Dywizji Piechoty Arpáda Tamáasy von Fogarasna, który bronił przemyskiej twierdzy w czasie II oblężenia. Zadanie zrealizowano w ramach tworzonego Szlaku murali Twierdzy Przemysł.

29 kwietnia 2024 r. Uroczyste odsłonięcie muralu na elewacji bloku przy ulicy Rzecznej 10 w Przemysku prezentującego mieszkanki wielonarodowej Twierdzy Przemysł, narodowości polskiej, ukraińskiej i węgierskiej w tradycyjnych strojach ludowych. Zadanie zrealizowano w ramach tworzonego Szlaku murali Twierdzy Przemysł.

22 września 2024 r. „II Festiwal Muzyki Fortecznej i Bitewnej” na terenie Fortu XV Borek. Wydarzenie obejmujące zwiedzanie Fortu XV Borek z przewodnikami, dioramy historyczne, kuchnie polową a także Koncert Muzyki Orkiestry Kameralnej Towarzystwa Muzycznego na tle podświetlonych koszar.

7 września 2025 rok. „Festiwal łączy nas Historia” .Dwudniowe wydarzenie zorganizowane na obiektach fortecznych północnej fortecznej trasy turystycznej Twierdzy Przemysł z centralnym punktem na forcie XI Duńkowiczki. W ramach wydarzenia uczestnicy mieli możliwość zwiedzić poszczególne obiekty z przewodnikami tj.: Skansen Pola Bitwy z odtworzonymi okopami, schronem pogotowia i stanowiskiem artyleryjskim, wieżę widokową na Forcie IXa „Przy Krzyżu”, ekspozycję w Forcie VIII Łętownia, oraz Fort XI Duńkowiczki. Ponadto rekonstruktorzy z Polski, Czech i Słowacji prezentowali dioramy historyczne: punkt sanitarny, kuchnia polowa, życie w okopach. W trakcie wydarzenia odbyła się rekonstrukcja historyczna „Październikowe szturm” na terenie Skansenu Pola Bitwy a także wieczorny koncert symfoniczno–chórally na terenie Fortu XI Duńkowiczki w wykonaniu Filharmonii Lwowskiej oraz połączonych chórów Polskiego Związku Chórów i Orkiestr i solistów.

2 listopada 2025 r. „Zaduszki na Forcie XI Duńkowiczki”. Koncert akordeonowy w wykonaniu artysty Krzysztof Polnik poświęcony żołnierzom, którzy polegali w walkach o Twierdzą Przemysł w latach 1914-1915.

28 grudnia 2025 rok. „Koncert Kolęd na Forcie XI Duńkowiczki”. Koncert kolęd w wykonaniu chóru Collegium Ars Vocalis prezentujący utwory w języku polskim, węgierskim oraz niemieckim.

16 maja 2026 rok. „Noc Muzeów na Forcie XI Duńkowiczki”. Wydarzenie zorganizowane w ramach ogólnopolskiej akcji, podczas której muzeum na Forcie XI Duńkowiczki zostało udostępnione w dostępne nocnych godzinach.

30 maja 2026 rok. „Festiwal Łączy nas historia”. Wydarzenie kulturalne zorganizowane na terenie Skansenu Pola Bitwy z centrum wydarzeń na Forcie X Orzechowce. W ramach wydarzenia prezentowane były dioramy historyczne prezentujące życie żołnierzy podczas I wojny światowej, oraz kuchnia regionalna. Najważniejszą częścią wydarzenia był koncert „Symfonia Fortów – Echo Nocy”, do którego muzykę skomponował specjalnie na potrzeby widowiska Dominik Lasota.

Twierdza Kraków.

17 września 2017 r. odbył się Dzień otwarty Fortu 52a "Jugowice", połączony z harcerskim piknikiem rodzinnym. Mieszkańcy Krakowa mogli zwiedzać zrewitalizowany budynek Fortu przy ul. Fortecznej 28.

30 września 2017 r. odbyło się zwiedzanie Fortu Kościuszko w ramach akcji Spacerownik "Gazety Wyborczej". Podczas akcji uczestnicy mieli okazję bezpłatnie poznać historię i tajemnice Fortu nr 2 „Kościuszko”

19 maja 2018 r. odbył się bieg Twierdzy Kraków na Forcie 52a „Łapianka”

10 czerwca 2018 r. odbył się bieg Twierdzy Kraków przy Forcie 49 1/2a „Mogiła”.

22 lipca 2018 r. odbyła się V edycja Biegu Twierdzy Kraków przy Forcie 31 św. Benedykt. Było bieganie i zwiedzanie samego Fortu. Biegacze zmierzali się z dystansem 5 lub 10 kilometrów na trasie wytyczonej w formie pętli.

9 i 16 września 2018 r. „Śladami Trzech Wojen” odbyło się zwiedzanie Fortu św. Benedykt wraz z Rawelin. Wydarzenia obejmowały spacer z przewodnikiem i zwiedzanie Fortu 31 św. Benedykt oraz fortyfikacji rdzenia na wzgórzu Lasoty w Krakowie.

14 października 2018 r. w ramach „Dni Twierdzy Kraków” odbyło się zwiedzanie Fortu 52a Łapianka i Fortu 49 ½ Mogiła.

16 czerwca 2019 r. Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie zorganizował rodzinne zwiedzanie zrewitalizowanego budynku Fortu Łapianka. Wśród zaplanowanych atrakcji znalazły się warsztaty plastyczne i malowanie twarzy w ramach projektu Kids in Kraków, harcerskie zabawy. ZBK zaprosił również do wspólnego biesiadowania przy grochówce i kiełbasce. Główną atrakcją były przejażdżki konne dla dzieci, zapewnione przez filię MDK „Dom Harcerza” – Ośrodek Rekreacji i Hipoterapii Konnej „Tabun”. W ramach wydarzenia odbyły się również spacer dendrologiczne przybliżające gościom zieleń forteczną, a także wystawa „Duchem silni, czynami wielcy. Skauting polski 1910-1921” przygotowana przez Muzeum Krakowa. Atrakcją dla zwiedzających był również zapewniony przez MPK zabytkowy autobus Ikarus 620.

Od 27 września do 22 października 2021 r. odbyły się konsultacje społeczne dotyczące zagospodarowania Fortu nr 31 „Św. Benedykt” wraz z szerszym omówieniem problematyki rewaloryzacji Twierdzy Kraków. Celem konsultacji było uzyskanie informacji na temat pomysłów oraz oczekiwań mieszkańców dotyczących zagospodarowania przestrzeni Fortu Nr 31 "Św. Benedykt" oraz wypracowanie wytycznych, rekomendacji i warunków do następnego etapu, jakim będzie przygotowanie programu funkcjonalno-użytkowego dla obiektu.

25 czerwca 2022 r. w Forcie 52a „Łapianka” odbyło się oficjalne „Rozpoczęcie lata”. Wydarzenie było połączone z akcją „Lato w Twierdzy Kraków” i oferowało rodzinne gry terenowe, animacje dla najmłodszych oraz możliwość bezpłatnego zwiedzania zabytkowego obiektu.

10 – 18 września 2022 r. mieszkańcy Krakowa i pasjonaci turystyki brali udział w wydarzeniu - Dni Twierdzy Kraków, które towarzyszyły 30. jubileuszowej edycji Europejskich Dni Dziedzictwa. Wielkie święto Twierdzy Kraków było idealną okazją, by wspólnie odkrywać niezwykle dziedzictwo stolicy Małopolski. Uczestnicy Dni Twierdzy Kraków mogli wziąć udział w ponad 50 bezpłatnych wydarzeniach: wykładach, warsztatach dla dzieci i dorosłych, grach terenowych, koncertach i wielu innych atrakcjach.

13 maja 2023 r. Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie zaprosił na Inaugurację trasy historyczno-dydaktycznej na Forcie Nr 52 Borek. W programie wydarzenia znalazło się m.in. zwiedzanie Fortu Borek

z przewodnikiem, można było się również zapoznać się ze strojami z epoki oraz wykonać zdjęcia z rekonstruktorami historycznymi - Przemyskim Stowarzyszeniem Rekonstrukcji Strojów Historycznych „Damy i Huzary”, jak również wykonać zdjęcia oraz porozmawiać z autorami modeli: armaty M-61 oraz mitraliezy – pierwowzoru karabinu maszynowego. Ponadto odbyła się otwarta prelekcja dr inż. arch. Krzysztofa Wielgusa – specjalisty w dziedzinie architektury obronnej pt. „Fort Borek – Unikatowy Prototyp i Świadek Przełomu Rewolucji Przemysłowej” oraz prezentacja Marcina Paradyży - Zastępcy Dyrektora ds. Technicznych Zarządu Budynków Komunalnych w Krakowie w zakresie „Fort Borek – omówienie zakresu wykonanych prac remontowych i adaptacyjnych”.

9 marca 2024 r. w ramach działalności społeczno-edukacyjnej, Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie współorganizował spacer o tematyce historyczno-architektonicznej po zarządzanych przez ZBK kamienicach. Spacer taki dla zainteresowanych mieszkańców został przeprowadzony w dniu. Za przeprowadzenie spaceru odpowiadali twórcy bloga internetowego „Igraszki z czasem”.

Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie brał udział w 15 stu przedsięwzięciach o charakterze kulturalno - edukacyjnym, w ramach których udostępniono nieruchomości na potrzeby organizacji tych wydarzeń, tj. m.in. wystawy prac artystycznych, projekt fotograficzny Twierdzy Kraków, spacer edukacyjno - kulturowe, projekt Odyseja Nowohucka oraz zwiedzenie Fortów w ramach dni Twierdzy Kraków.

14 kwietnia 2024 r. Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie we współpracy z Oddziałem Wojskowym Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego im. gen. Józefa Bema w Krakowie zorganizował w ramach „XXXI Rajdu Twierdzy Kraków” zorganizował zwiedzanie niezwykle ciekawych i cennych obiektów fortecznych. W kolejnej już odsłonie tego cyklicznego wydarzenia sportowo-kulturalnego, organizatorzy z OW PTTK wraz z przewodnikiem przybliżyli zainteresowanym mieszkańcom Krakowa i turystom tematykę niezwykle cennych historycznie fortyfikacji naszego miasta, m.in. Fortu Nr 48a „Mistrzejowice” oraz Fortu Nr 49a „Dłubnia”.

15 czerwca 2024 r. zorganizowane zostało przez Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie wydarzenie dotyczące wspólnego z mieszkańcami wykonania malowania maskującego Fortu 48a „Mistrzejowice”. Wydarzenie to spotkało się z dużym zainteresowaniem społecznym i stanowi przykład angażowania mieszkańców w kwestie opieki nad wspólną przestrzenią, w tym przypadku zabytkowym Fortem. Podczas wydarzenia zapewnione zostały również atrakcje towarzyszące dla dzieci oraz oprowadzanie po forcie z przewodnikiem.

22 września 2024 r. na terenie tego samego obiektu tj. Fortu 48a „Mistrzejowice” zorganizowany został piknik rodzinny ze środków Rady Dzielnicy XV w ramach Dni Twierdzy Kraków. Wydarzenie to spotkało się z olbrzymim zainteresowaniem mieszkańców (ok 900 osób wzięło w nim udział). Podczas wydarzenia zapewnione zostały liczne atrakcje dla dzieci oraz oprowadzanie po forcie z przewodnikiem.

13 października 2024 r. nastąpiło otwarcie parku na terenie Fortu 2 „Kościuszko”, które spotkało się z dużym zainteresowaniem i uznaniem mieszkańców. Zrealizowany park to zupełnie nowa przestrzeń na mapie Krakowa o niezwykłych walorach widokowych i rekreacyjnych, będąca efektem prowadzonych od przeszło 10 lat prac rewitalizacyjnych najbliższego otoczenia Kopca Kościuszki.

Od 17 marca do 11 kwietnia 2025 r. Zarząd Budynków Komunalnych w Krakowie zorganizował konsultacje społeczne pn. „Jak zagospodarować Fort 48a „Mistrzejowice”?”. Celem konsultacji było pozyskanie informacji na temat pomysłów oraz oczekiwań mieszkańców i mieszkańek, dotyczących przyszłego zagospodarowania przestrzeni Fortu.

23 sierpnia 2025 r. Otwarcie wystawy plenerowej: ARTE ET MARTE Stanisława Starzewskiego krajobrazy artystyczne i militarne na Forcie nr 2 Kościuszko.

6 września 2025 r. na terenie Parku Fort 2 „Kościuszko” im. prof. Janusza Bogdanowskiego, al. Jerzego Waszyngtona 1 w Krakowie odbyła się uroczystość odsłonięcia tablicy pamiątkowej poświęconej patronowi Parku Fort 2 „Kościuszko” – prof. Januszowi Bogdanowskiemu.

22 lutego 2026 r. miłośnicy historii i Twierdzy Kraków zostali zaproszeni na spacer po fortach w Nowej Hucie.

26 kwietnia 2026 r. w Forcie Kościuszko odbył się integracyjny piknik rodzinny.

5 lipca 2026 r., południowy pierścień Twierdzy Kraków tętnił życiem za sprawą gry terenowej „Lato w Twierdzy Kraków”. Wydarzenie przyciągnęło licznych uczestników – rodziny, grupy znajomych oraz

miłośników historii i aktywnego wypoczynku, którzy przez cały dzień odkrywali tajemnice krakowskich Fortów.